

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

HACIZADƏ AZƏR İMRAN OĞLU

**«ƏSASLI TİKİNTİDƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ
TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN
PRİORİTETLƏRİ»**

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı   060404

İqtisadiyyat

İxtisaslaşma

«İqtisadiyyatın tənzimlənməsi»

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)
i.f.d., b/m Hacıyev N.Q.

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)
i.e.n., dos. Mahmudova İ.M.

Kafedra müdiri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.d., prof. Əhmədov M.A.

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3

FƏSİL I Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri.....	6

§1.1 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimləmə probleminin konseptual əsasları.....	6

§1.2 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının səmərəlilik meyarı və göstəricilər sisteminin xarakteristikası.....	10

§1.3 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının dünya təcrübəsi və onlardan istifadə.....	24

FƏSİL II Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyəti və təhlili.....	35

§2.1 Müasir dövrdə əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətinin sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi.....	35

§2.2 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələri və onlardan səmərəli istifadə.....	43

§2.3 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin normative-hüquqi qanunvericilik bazası və onların reallaşma mexanizmi.....	50

FƏSİL III Azərbaycanda əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin başlıca yolları.....	58

§3.1 Azərbaycanda əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının səmərliyinin artırılmasının başlıca yolları.....	58

§3.2 Azərbaycanda əsaslı tikintinin investisiya potensialından səmərəli istifadənin stimullaşdırılması.....	65

§3.3 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	72

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78

ƏDƏBİYYAT.....	81

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Ölkənin əsas iqtisadi yüksəliş tempini müəyyənləşdirən və ona təsir edən əsas maddi istehsal biri də tikintidir. Sosial və iqtisadi məsələlərin kompleks şəkildə həll edilməsi zərurətinin yarandığı bir zamanda tikinti sektorunun rolu durmadan artmaqdadır.

2005-2015-ci illər ərzində ümumi sahəsi 20,2 milyon kvadrat metr olan 181 min yeni mənzil tikilib istifadəyə buraxılmış, onlardan 7 milyon kvadrat metri (32,8%-i) regionlarda inşa edilmişdir. Əhalinin şəxsi büdcəsi hesabına istifadəyə istifadəyə verilmiş yaşayış evləri 13 milyon kvadrat metr (bütün yaşayış evlərinin 66%-i qədər) təşkil etmişdir. Bu sektorda çalışanların sayı 100 min nəfərdən artıqdır [6;19] .

2005-2015-ci illər ərzində bütün mülkiyyət formalarından olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının və sosial sferanın inkişafı üçün əsas kapitalla 101,8 milyard manat vəsait yönəldilmişdir. İstifadə edilmiş vəsaitin 52,2 milyard manatı (51,2%-i) dövlət mülkiyyətində olan qurumlara, 49,6 milyard manatı (48,8%-i) qeyri-dövlət mülkiyyətində olan təşkilatlara məxsus olmuşdur [19].

Xüsusilə bu illər ərzində əsaslı tikintiyə milyonlarla manat investisiya yatırılmış, tikinti sektorunun yüksək tempəli inkişafı təmin olunmuşdur. İnvestisiya subyektləri rolunda həm dövlət, həm də özəl müəssisələr iştirak etmişlər. Əgər müstəqilliyin ilk illərində əsaslı tikintiyə qoyulan investisiyaların böyük hissəsi dövlətin payına düşürdüsə, hal-hazırda isə tikinti sektorunda özəl sərmayənin payı daha çoxdur. Özəl sərmayələr həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına formalaşır. Xüsusilə son illər tikinti sektoruna qoyulan xarici investisiyaların həcmində kəskin artımı qeyd etmək yerinə düşərdi. Hal-hazırda bu sahəyə qoyulan dövlət investisiyaları əsasən sosial tələbata və infrastrukturun mühkəmlənməsinə yönəlmişdir.

Son illər əsaslı tikintiyə qoyulan investisiyaların həcmindəki kəskin artım, tikinti bazarının inkişafı və son illər ərzində bu sahəyə xarici investisiyaların axınının sürətlənməsi investisiya qoyuluşlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi problemini aktuallaşdırmışdır.

Öyrənilmə səviyyəsi. Ümumiyyətlə investisiya fəaliyyəti və onun tənzimlənməsi ilə bağlı məsələləri respublikamızın iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə araşdırılmışdır. İnvestisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin makroiqtisadi problemlərinin tədqiqatında dünyanın məhşur iqtisadçı alimlərinin xidmətləri böyükdür və bu məsələyə dair dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Ancaq sırf olaraq əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsi problemi dünya iqtisadçı alimləri tərəfindən tədqiq edilsə də, respublikamızda bu müvzuda tədqiqat lazımcına deyil.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda əsaslı tikinti sahəsində investisiya qoyuluşlarının səmərəli tənzimləmə metodlarını müəyyənləşdirməkdir. Bu metodların araşdırılması dövlət üçün böyük önəm kəsb edir. Belə ki, dövlət bu metodların köməyi ilə tikinti sahəsində investisiyaların səmərəliyini artırır, sağlam rəqabət şəraitini təmin edə və bu sahəyə investisiya axınını stimullaşdırır bilər.

Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- investisiya fəaliyyəti tədqiqinin konseptual əsaslarının və ona aid baxışların təkamülünün tədqiqatının aparılması, onların müqayisəli təhlilini göstərməklə müvafiq qanunauyğunluqları və spesifik xüsusiyyətləri aşkara çıxartmaq;
- əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsi mexanizmi və onun nəzəri əsaslarını sistemli şəkildə müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək;
- investisiya qanunvericiliyi, investisiya tənzimlənməsi siyasətinin hüquqi əsaslarının təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- respublikada əsaslı tikintidə investisiya siyasəti və investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- əsaslı tikintidə investisiya mühitinin və investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin effektiv realizasiyasının konseptual əsas və istiqamətlərini müəyyən etmək;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyada tədqiqatın obyektini əsaslı

tikinti sahəsində investisiya subyektləri, onun reallaşma istiqamətləri, predmetini isə əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşarının dövlət tənzimlənməsi, onun metodlarının tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını müasir iqtisadçı alimlərin investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar elmi müddəaları, Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Nazirlər Kabinetinin investisiya mühitinin formalaşdırılması, inkişafı ilə bağlı qərarları, sərəncamları, proqramları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi və onun nəzəri əsasını müəyyənləşdirmişdir;

- investisiya qanunvericiliyi, investisiya siyasətinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr irəli sürülmüşdür;

- respublikada əsaslı tikintidə səmərəli investisiya fəaliyyətinin və sağlam investisiya mühitinin təmin edilməsində dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin yolları verilmişdir;

- respublikada əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin müasir vəziyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları və prioritetləri müəyyən edilmişdir;

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 82 səhifədən ibarətdir. İşdə 27 adda ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

FƏSİL I Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri

§1.1 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimləmə probleminin konseptual əsasları

70 il Sovet imperiyasının tərkibində qalmış bir ölkə kimi Azərbaycanın müstəqillik illərində ən böyük hədəfi sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması idi. Bu mənada ölkədə çoxlu sayda sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu mənada inkişafda olan post sovet ölkələrinin sosial-iqtisadi siyasətinin, bazar infrastrukturunun müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılmasında digər qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Xüsusən bazar iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə investisiya qoyuluşlarının təyinatına baxılmış, Ümumi Daxili Məhsulda onun yeri, investisiya qoyuluşlarının mənbələri və əsaslı tikinti komplekslərinin daimi inkişafı təhlil edilmişdir.

Müstəqillik illərində xüsusən tikinti sektorunda böyük işlər görülmüş, bu sahəyə böyük məbləğdə investisiyalar cəlb olunmuşdur. Bu istiqamətə qoyulan investisiyalar həm dövlət sektorunun, həm də özəl sektorun payına düşür. Dövlət tərəfindən əsaslı tikintiyə qoyulan investisiyalar əsasən sosial-iqtisadi layihələrin inkişafına doğru yönəldilmişdir. Xüsusən hər üç “Regionların sosial-iqtisadi inkişaf” proqramında bu sahədə böyük işlər görülmüşdür. Yeni-yeni yollar, körpülər salınmış, məcburi köçkünlər və az təminatlı ailələr yaşayış yeri ilə təmin olunmuş və idman kompleksləri tikilmişdir. Bu illər ərzində tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən özəl sektorun payı xeyli artmışdır. Hal-hazırda ölkədə tikinti işlərinin böyük bir qismi məhz özəl sektorun payına düşür. Hər il özəl sektor tərəfindən əsaslı tikintiyə milyonlarla investisiya cəlb olunur. Bu investisiya qoyuluşları həm yerli sərmayə, həm də xarici mənbələr hesabına reallaşır.

Son illər xüsusən bu sahədə investisiya qoyuluşlarının kəskin həcmdə artması

dövlətin investisiya qoyuluşlarını tənzimləməsi problemini aktual hala gətirmişdir. Xüsusən bu sahədə dövlətin investisiya qoyuluşlarının tənzimləməsi probleminin konseptual əsaslarının tədqiq olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi dedikdə, respublikada bu sahədə vahid elmi-texniki, iqtisadi, sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlər sistemi başa düşülür. Belə layihələrin maliyyələşdirilməsi dövlət, yerli büdcələr və şəxsi vəsaitlərin hesabına aparılır. Bu sahədə investisiya qoyuluşları əsasən ictimai tələbatın ödənilməsinə, xalq təsərrüfatının strateji sahələrinin inkişafına yönləndirilir. İnvestisiya qoyuluşları təsərrüfat və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq ölkə qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Dövlət bu mənada ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını tənzimləmək, habelə xalq təsərrüfatının lazımi nisbətlərinin formalaşdırılması, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasına ciddi nəzarət edir.

Bilindiyi kimi, hər hansı bir istehsal və sosial sahələrin formalaşdırılması, yenidən formalaşdırılması, genişləndirilməsi və bununla da məşğulluğun təmin edilməsi müvafiq investisiya qoyuluşları və ondan səmərəli şəkildə istifadə edilməsini tələb edir.

Bunun üçün respublika lazımi maliyyə, material və əmək resurslarına malik olmalıdır. Xüsusən də tikinti sektorunun material tutumlu olduğunu düşünsək tikinti materiallarının xammal kimi bu mənada önəmini qeyd etməliyik. Ölkəmizin tikinti materialları ilə zəngin olmasına baxmayaraq tikinti məhsulları istehsalının intensivləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Əks halda milli xalq təsərrüfatının formalaşdırılmasını və inkişafını təmin etmək məqsədi ilə ölkəyə xarici investorların cəlb edilməsi zərurəti yaranır. Məhz buna görə də, yeni bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda xarici ölkələrin marağına və Azərbaycan milli iqtisadiyyatının inkişafına tam uyğun olaraq, ölkəmizdə qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi imkanı yaradılır.

Cəmiyyət fərdlərinin artmaqda olan sosial-iqtisadi tələbatlarının ödənilməsi mövcud istehsal potensialından tam və səmərəli şəkildə istifadə edilməsini bir vəzifə

kimi qarşıya qoyur. Bunun üçün də xarici investisiya qoyuluşlarının rolu və əhəmiyyəti son dərəcə artmış olur. Respublikada makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi ümumi daxili məhsulun strukturunda aparıcı sahələrin, ələxsus strateji sahələrin rol və əhəmiyyətinin getdikcə artırılmasını tələb edir. Bu cəhətdən, ölkəyə xarici investisiya qoyuluşlarının artırılması və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, xalq təsərrüfatının inkişafında lazımi proporsiyaların təmin edilməsi böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlarla yanaşı dövlət tikinti sektorunda investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsində müxtəlif iqtisadi mexanizmlərdən (tənzimləmə metodlarından) istifadə etməlidir. Bu iqtisadi mexanizmlərə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar [1] :

- vergitutma subyektlərinin və obyektlərinin, vergi dərəcələrinin və güzəştlərinin fərqləndirildiyi vergi sisteminin tətbiqi;
- əsaslı tikinti sektorunda kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, həmçinin əsas fondların sürətli amortizasiya yolu ilə. Amortizasiya üzrə güzəştlər, ayrı-ayrı iqtisadi sahələr, əsas fondların və avadanlığın müxtəlif növləri və elementləri üçün dəyişən və fərqli müəyyən edilə bilər.
- ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subvensiya, subsidiya büdcə borclarının verilməsi;
- dövlətin bu sahədə xüsusi norma və standartlarının formalaşdırılması;
- tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən firmaların sağlam rəqabət şəraitinin təmin olunması üçün antiinhisar tədbirlərinin görülməsi;
- mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi;
- müxtəlif təbii resurslardan və təbii ehtiyatlardan istifadə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- bu sahədə qiymətdəyişmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- həyata keçirilən investisiya layihələrinin ekspertizasının həyata keçirilməsi;
- və digər tədbirlər.

Əsaslı tikinti sahəsinə qoyulan investisiyaların dövlət tərəfindən ekspertizası başlıca tənzimləmə metodlarındanıdır. Xüsusən əsaslı tikinti sektorunun texniki

xarakter daşması, bu sənaye sahəsinin dövlət tərəfindən yoxlanılmasını və vahid norma, standartın yaradılmasını zərurət halına gətirmişdir. Büdcə, büdcədənəkar vəsaitlər, o cümlədən xarici investisiya hesabına maliyyələşən respublika, dövlətlərarası və regional layihələr Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi qayda əsasında ekspertizadan keçməlidir. Digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilən investisiyalar bir qayda olaraq, ekoloji, seysmoloji və sanitariya-gigiyenaya əməl edilməsi baxımından Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi qaydalar əsasında müvafiq qurumlar tərəfindən ekspertizadan keçməlidirlər. Əgər zərurət yaransa Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yaratdığı ekspert komissiyası ilə ayrı-ayrı investisiya layihələrini və proqramlarını ekspertizadan keçirə bilər.

Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsində digər əsas məsələ bu sahədə qiymətqoyma siyasətinin düzgün həyata keçirilməsidir. Hal-hazırda respublikada investisiya fəaliyyəti prosesində məhsulların dəyəri sərbəst qiymət və tariflərlə, həmçinin tender nəticələrinə əsasən, qanunla müəyyən edilmiş hallarda isə dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymət və tariflərlə müəyyənləşdirilir. Tikintidə müqavilə qiymətləri tövsiyə edilən dövlət smeta normalarından və qiymətlərindən istifadə etməklə də müəyyənləşdirilə bilər.

Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsində digər vacib problem Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin və yerli dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının bu prosesdə hüquqi vəziyyətidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi və respublika tabeli şəhər və rayonların yerli dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları öz səlahiyyətləri daxilində ərazilərində investisiya fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən istehsal və sosial obyektlərin yaradılması, təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi məsələlərinin razılaşdırılması yolu ilə investisiya fəaliyyətini tənzimləyirlər. İnvestisiya fəaliyyəti üçün yerli büdcədən istifadə etmək, sosial infrastruktur obyektləri tikdirmək, tikinti məqsədi ilə torpaq sahəsi ayırmaq, torpaqdan istifadə şərtlərinin, sosial sahə və təbiəti mühafizə təyinatlı obyektlərin tikintisi həcmnin və müddətlərinin, habelə tikinti norma və qaydalarının pozulduğu

halda tikintinin dayandırılması haqqında səlahiyyətli dövlət orqanları qarşısında məsələ qaldırmaq yerli dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

Habelə, investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimləməsinə dövlət investisiyaların idarə edilməsi, həmçinin investisiya fəaliyyəti şərtlərinin tənzimlənməsi və bu şərtlərə bütün investisiya fəaliyyəti subyektlərinin əməl edilməsinə nəzarət edilməsi daxildir.

§1.2 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının səmərəlilik meyarı və göstəricilər sisteminin xarakteristikası

İqtisadi səmərəlilik – tikintinin inkişafında vəsaitlərin investisiya qoyuluşu haqqında idarəetmə qərarlarının nəzəri və praktiki qəbul edilməsinin baza kateqoriyasıdır. Bu kateqoriyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o iqtisadi münasibətləri ifadə edir və investisiya prosesi iştirakçılarının maraqları ilə bağlı bu prosesdə xərclər və nəticələr arasındakı nisbətdir.

“Nəticələr” – “Xərclər” investisiya qoyuluşlarının idarə edilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin ölçülməsi ilə əlaqədar ən mühüm anlayışlardır.

Nəticələr, iqtisadi inkişafın başlıca məqsədinə nail olmaq üçün investisiya-tikinti fəaliyyətlərində qlobal məsələlərin həll edilməsini əks etdirir. Nəticələr birbaşa investorların qoyduqları məqsədlərlə əlaqədardır. İnvestisiya-tikinti layihələndirilməsində həm iqtisadi və həm də iqtisadiyyatdan kənar nəticələrlə iş görülür. İnvestisiya hesablamaları həmişə pulun qiymətləndirilməsini (gəlir, mənfəət alınması, itkinin azalması) müəyyən edən məqsədlərə nail olmağa yönəldilir. İqtisadiyyatdan kənar nəticələr dəyər ifadəsində hesablanmır və həmişə investisiya hesablamaları çərçivəsindən kənarda qiymətləndirilməlidir. Onları iqtisadi

qiymətləndirmə ilə cəmləşdirmək olmaz. Burada yalnız investisiya qoyuluşu haqqında qərarların qəbul edilməsində iştirak edən şəxsləri nəzərə almaq lazımdır.

Xərclər, tikintidə investisiya qoyuluşlarında göstərilənlərə nail olmağı və müvafiq nəticələri birdəfəlik və cari xərclərin hesabına həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Binaların və qurğuların tikintisinə, nəqliyyat vasitələrinə, avadanlığın tədarükünə və s. yönəldilən birdəfəlik xərclər, son hesabda əsas kapitalda cəmləşdirilir, xammalın, materialların, bitməmiş istehsalın və s. ehtiyatlarına yönəldilənlər isə - dövriyyə kapitalının tərkibində toplanır.

Cari xərclər tikinti məhsulunun (xidmətlərin) maya dəyərini formalaşdırır. Nəticələrin və xərclərin qiymətləndirilməsindəki fərq səmərəni formalaşdırır və investisiya-tikinti fəaliyyətinin reallaşdırılmasından investorun nə alacağı barədə mühakimə yürütməyə imkan verir.

Səmərəni iki ifadədə vermək olar : ümumi nəticənin və ümumi xərclərin fərqi kimi və ya ancaq cari xərclər əsasında ümumi nəticələrin fərqi kimi. Bu kateqoriya nəticələri və xidmətləri ifadə edən statistik qiymətləndirmə aspektində başa düşülür, yəni təqvim dövrü üçün, məsələn il üzrə onun dinamik modellərdə istifadə edilməsi, yəni nə vaxta görə səmərə investisiya qoyuluşunun həyat tsiklində alınan ümumi nəticələrin və həmin dövr üçün ümumi xərclərin fərqi kimi hesablanılır. Belə sxemdə xərclərin və nəticələrin müxtəlif vaxtlarda olması və onunla əlaqədar zaman görə pul axınlarının qeyri-əhəmiyyətliyi nəzər alınır.

Səmərəlilik sintetik kateqoriyadır. O, layihədə qoyulan məqsədə nail olmağın hansı qiymətə başa gəldiyini öyrənməyə imkan verir. Çox hallarda onu nəticələrin və xərclərin nisbəti kimi və ya səmərənin və birdəfəlik xərclərin nisbəti kimi də ifadə edirlər. Bu və ya digər halda səmərəlilik təkcə nəticələrin və xərclərin nisbi ifadəsi kimi şərh olunmur. Dinamik modellərdə onu gəlir norması səviyyəsində investorun təqdim etdiyinə uyğun müqayisəli şəkildə əlverişlilik haqqında xərclərin və nəticələrin fərqi kimi təsəvvür etmək olar.

Hər bir halda xərclərin və nəticələrin ölçülməsi variantı həlledici anda belə ölçülmənin qəbul edilmiş metodoloji və metodik prinsipindən asılıdır.

“İqtisadi səmərəlilik” kateqoriyasının müəyyən edilməsi göstəriciləri investisiya-tikinti fəaliyyətinin işlənməsi və reallaşdırılmasına yönəldilən, investisiyaların iqtisadi qiymətləndirilməsinin həm məzmunun və həm də metodikasının müəyyən edilməsinin aydınlaşdırılması üçün ilkin şərtlərdir. İnvestisiyaların iqtisadi səmərəliliyini belə aspektdə vermək konkret investisiyanın səmərəliliyini müəyyən etmək kimi başa düşülür.

İnvestisiyanın səmərəliliyi layihə iştirakçılarının məqsədlərinə və maraqlarına onun uyğunluğunu əks etdirən (ona uyğun qəbul edilmiş texniki, texnoloji, təşkilatı və optimal maliyyə həlləri) iqtisadi kateqoriyadır [18]. “İnvestisiya - tikinti” fəaliyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyi aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi üçün müəyyən edilir [15]:

- investisiyanın reallaşdırılmasının məqsədyönü potensialının qiymətləndirilməsi, yəni investor üçün əlverişli həcmdə bütün növ xərcləri artıran ümumi nəticələrə uyğun şərtlərin yoxlanılması;

- baxılan investisiya qoyuluşunun alternativlə müqayisədə üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi;

- səmərəlilik göstəricilərinin qəbul edilmiş sistemi üzrə məhdud maliyyə və digər resurslar şəraitində investisiya proqramına daxil edilməsi şərtlə investisiyaların ranjirlənməsi (əhəmiyyətinə görə seçilməsi).

Yuxarıda göstərilən kateqoriyaları investisiyanın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində, yəni investisiya-tikinti layihəsində və ya sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinin yaradılması layihələrində geniş istifadə etmək olar.

Ədəbiyyatda və praktikada geniş istifadə edilən “iqtisadi səmərəlilik” kateqoriyası ilə burada göstərilən “investisiyanın idarə edilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi” kateqoriyası eyni deyil. Bununla belə onlar arasında çox ümumilik vardır. “İnvestisiyanın idarə edilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi” kateqoriyası “investisiyanın iqtisadi qiymətləndirilməsini” tam əhatə edir və onun öyrənilməsi məntiqidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, investisiyalarda səmərəliliyin hesablamalarını xərclərin və nəticələrin

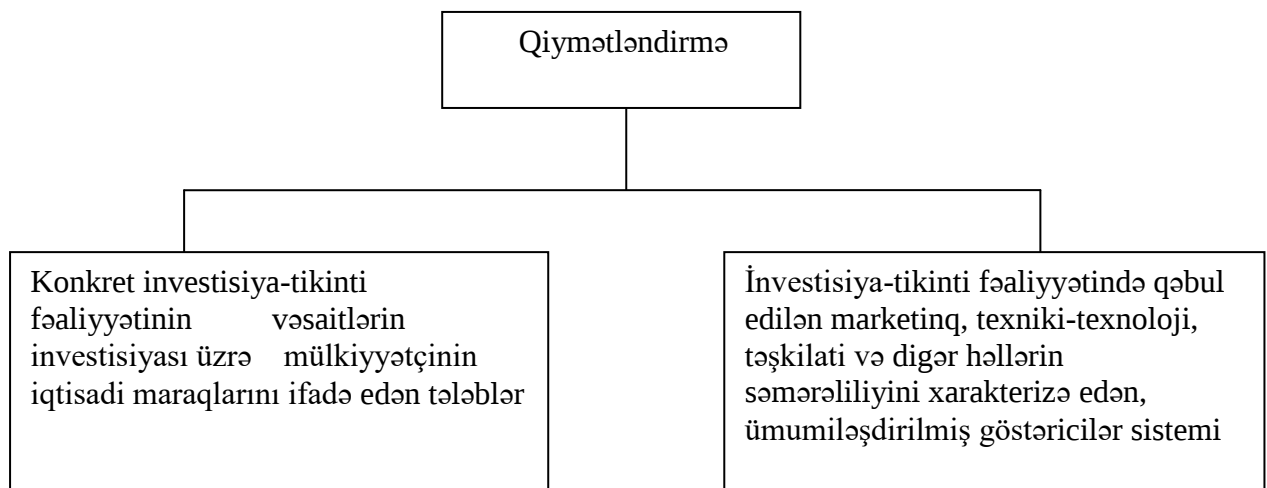
nisbəti kimi qəbul edirlər. Bu aydındır və vacibdir, ancaq investisiya qoyuluşu haqqında idarəetmə qərarının qəbul edilməsi üçün kifayət deyil, həm də aydın deyil ki, o investorların maraqları ilə harada və necə əlaqələndirilir. Bu məcbur edir ki, anlayış dövriyyəsinə “investisiya qoyuluşlarının idarə edilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi” kateqoriyasını daxil edək.

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi ikivahidli məsələnin həllindən ibarətdir – investorların məqsəd və maraqlarını və layihədə göstərilən texniki, texnoloji, təşkilati, marketinq və digər həllərin uyğunluğunun aydınlaşdırılmasından.

İnvestisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi - əks əlaqəli sistemin ikimərhələli prosesidir. O, özünə aşağıdakıları daxil edir [9]:

- birincisi, iqtisadi terminlərdə ümumiləşdirilmiş növdə konkret layihəyə yönəldilən, investisiyaların gəlirliliyi üzrə investorun (mülkiyyətçinin) tələblərinin ölçülməsini;

- ikincisi, layihədə layihəçilər tərəfindən göstərilən istehsalın təşkili, marketinq siyasəti, istehsal texnikası və texnologiyası sahəsində çoxtərəfli həllərin iqtisadi nöqteyi-nəzərdən obyektiv əks edilmiş göstəricilərinin cəminin müəyyən edilməsini (şəkil 1.1) [9].

Şəkil 1.1 İnvestisiya-tikinti layihəsinin idarə edilməsinin səmərəliliyini müəyyən edən mərhələlər.

Bu şəkildə mülkiyyətçinin tələblərini müəyyən edən ilkin məsələlər kompleks həll edilir, yəni birinci növbədə investisiyanın iqtisadi parametrləri (onların məzmunu və səviyyəsi) müəyyənləşdirilir, sonra isə iqtisadi nöqteyi-nəzərdən layihə həllərinin məzmununu əks etdirən göstəricilərin seçilməsi və qiymətləndirilməsinə keçirilir. Belə “texnoloji asılılıq” onunla müəyyən edilir ki, “maraq” parametrləri vasitəsilə səmərəlilik göstəriciləri hesablarına investorun tələblərinə uyğun gəlirin əlverişli səviyyəsi daxil edilir. Birinci məsələni həll etmədən, ikincini həll etmək qeyri-mümkündür.

İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində birinci addım investorun iqtisadi marağının miqyasının qiymətləndirilməsi üsulu kimi gəlir normasının əlverişliliyinin əsaslandırılmasıdır. Məlum olduğu kimi, iqtisadi nəzəriyyədə sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə vəsaitlərin qoyuluşu gələcək dövrlərdə tələbatın tam təmin edilməsi naminə bugünkü istehlakdan imtina aktı kimi qəbul edilir. Təbii ki, qərar qəbul edən şəxs üçün bir rüb və ya il ərzində istehlakdan imtina edəndə kompensasiyanın həddinin nə qədər olmasını bilmək lazımdır, bu gələcək dövrdə (2, 3 və s. il ərzində) əlavə istehlakı təmin edər. İnvestisiyalar haqqında qərarın qəbul edilməsində həmin məsələ üçün düzgün cavab çox vacibdir. Odur ki, ona iki – konseptual və metodoloji aspektdən baxmaq lazımdır. Konseptual mövqedə, yəni ilk nəzəri prinsiplər nöqteyi-nəzərindən, müəyyən edilir ki, investorun iqtisadi marağı hansı iqtisadi kateqoriya ilə ifadə olunacaqdır. Biz qəbul edirik ki, investorun marağı sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədi və vəzifələri ilə uyğun gəlir. Adətən, həmin məqsəd mənfəət və onun artımı ilə maddiləşir. Bu zaman belə nəticə çıxarılır ki, cari dövrdə istehlakdan imtina etməyə görə kompensasiya yuxarıda göstəriləndi kimi həmin iqtisadi kateqoriya ilə ifadə olunmalıdır, yəni mənfəətlə kompensasiyanın miqdarı isə - investisiya vəsaitləri ilə mənfəətin ölçülməsində, alternativ forma kimi istifadə edilən cari istehlakdır. Faiz və ya vahid payda ifadə olunan, istehsalın inkişafına qoyulan investisiya vəsaitlərinin və mənfəətin nisbətini, biz investor üçün əlverişli olan gəlir norması adlandırırıq.

Gəlir norması iki növdə təqdim oluna bilər: ümumi və xalis mənfəət. İnvestisiya qoyuluşları haqqında idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsində əsas cəhət sahibkar üçün avans kapitalına aid olan, mənfəətin hamısı yox, vergidən azad olmalar və məcburi ödəniş olmalıdır.

Gəlir norması haqqında məsələnin metodoloji aspektinə baxanda onun səviyyəsinin əsaslandırılmasının əsas prinsiplərinin məzmunu aydınlaşdırılmalıdır. İş ondan ibarətdir ki, istehsalın inkişafına vəsaitləri qoyaraq, investor nəticənin hər hansı bir kəmiyyəti və ya xalis mənfəətin hər hansı bir artımı ilə maraqlanmır. Kapitalın artımı kifayət qədər olmalıdır ki [9]:

- 1) cari dövrdə istehlakda mövcud olan vəsaitlərin istifadəsindən imtina edəndə investora kompensasiya vermək mümkün olsun;
- 2) qarşıdakı inflyasiya ilə əlaqədə pul vəsaitlərinin qiymətdən düşməsinin kompensasiya edilməsinə nail olunsun;
- 3) investisiya risklərilə əlaqədar mümkün itkilərin əvəz edilməsinə təminat verilsin.

Gəlir normasına daxil edilən elementlərin tərkibi, beləliklə, onların əhəmiyyətindən, tətbiq edilmə səviyyəsindən asılıdır. Əgər investisiyanın səmərəliliyi proqnoz qiymətlərlə, o cümlədən inflyasiyanı nəzərə alan qiymətlərlə təyin edilərsə, onda gəlir normasına onun səviyyəsini formalaşdıran bütün elementlər daxil edilməlidir (gəlirin nominal norması). Əgər investisiyanın səmərəliliyi mövcud qiymətlərlə (yəni qəti müəyyən edilmiş qiymətlərlə) müəyyən edilərsə, onda gəlir norması inflyasiyasız kimi formalaşır (gəlirin real norması).

Gəlirin real norması – bu gəlir norması inflyasiya olmayanda, inflyasiya mövcudluğunda nominal norma kimi vəsaitlərin investisiya qoyuluşunda alınan gəlirliliyi təmin edir. Birincisi mövcud qiymətlərlə (daimi) səmərəliliyin hesablamalarında istifadə edilir, ikincisi – proqnoz qiymətlərlə.

Əgər, məsələn, minimal normanın səviyyəsi 5% (0,05) təşkil edərsə, proqnozlaşdırılan inflyasiya ilə əlaqədar kompensasiya – 15% (0,15), konkret tikinti layihəsi üzrə investisiya səviyyəsini nəzərə alan, əmsal isə 10% (0,1) qəbul edilərsə,

onda gəlir norması əvvəlki kapitalın artım tempinə uyğun investorum tələb etdiyi kimi $0,05+0,15+0,1=0,3$ (və ya 30%) səviyyəsində olmalıdır [9].

Göstərdiyimizdən belə nəticə çıxır ki, onların həyata keçirilməsi şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif obyektlərinə investisiya qoyuluşundan gəlir norması investorum tələb etdiyi daimi kəmiyyət olacaqdır. O, konkret investisiya-tikinti fəaliyyətinin reallaşdırılmasının qeyri-müəyyənlik dərəcəsindən və onunla əlaqədar riskin səviyyəsindən asılılığından fərqlənəcəkdir.

Praktikada gəlirin ümumi norması təyin ediləndə belə nəticəyə gəlirlər ki, hər bir konkret vəziyyətdə onun əhəmiyyəti iqtisadi mülahizənin və proqnozun işidir.

Azərbaycan şəraitində gəlir normasının seçilməsində sahibkarlar Azərbaycan Mərkəzi Bankının maliyyələşdirməsi dərəcəsinin səviyyəsində istiqamətlənirlər, hansı ki, maliyyə bazarında yığcam kapital kommersiya banklarının uzunmüddətli ssudalarına faizlərin verilməsinin (o cümlədən xarici) orta dəyərini təxmini əks etdirir.

İnflyasiya kompensasiyasını daxil edən gəlir normasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o həmişə daimi kəmiyyət kimi hesablamalarda tətbiq edilə bilməz. Proqnozlaşdırılan inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq o dəyişəcəkdir, layihənin hər bir addıma (rüb, il və s.) uyğun özünün gəlir norması olacaqdır. İnvestisiya-tikinti layihələşdirilməsində, addımlar üzrə dəyişilən inflyasiyaya baxmayaraq, bütün hesablama dövrü üçün normada zərurilik əmələ gəlir. Onun üçün orta inflyasiya dərəcəsini (inflyasiya tempini) hesablamaq zəruridir.

Gəlir normasının səviyyəsindən müəyyən edilməsi iqtisadi səmərəliliyin nəzəri və praktiki hesablamasında əsas məsələdir. Gəlir norması vasitəsilə səmərəliliyin hesablama metodikasına səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin iki qarşılıqlı tamamlayıcısı istiqamətində hesablamalara – tikinti layihəsinin investisiya gəlirliyinə investorum tələbi əlavə edilir.

Birinci istiqamət investisiyada alınan gəlirin daxili normasının qiymətləndirilməsidir. Gəlir norması qiymətləndirmənin bu mexanizminin

müqayisəsinin özünəməxsus etalonu kimi çıxış edir, yəni investisiya qoyuluşu ya əlverişli hesab edilir və ya da əksinə - rədd edilir.

İkinci istiqamət investisiya gəlirliyinə investorun tələbinin səmərəliliyinin hesablanmasına giriş vaxtının vahid anına görə müxtəlif vaxtlarda olan pul axınlarını çevirmək üçün istifadə edilən diskontlaşdırılmış əmsalın son hesablanması üçün diskont norması kimi gəlir normasının istifadəsində lazımdır.

Investorun tələbi o vaxt təsir edir ki, investor konkret investisiyanı qəbul edir.

İnvestisiya fərdi kapitalın dövr etməsi modeli kimi təqdim edilə bilər. Layihədə xarici ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunan axın formasının (“keş-flou”) real pul gəlirlərinin hərəkəti anlayışının köməkliyi ilə investisiyanın həyat tsiklinin bütün amilləri və mərhələləri (onun başlanğıcından – sahibkarlıq fəaliyyəti obyektinin yaradılması üçün kapitalın avans verilməsindən və onun tamamlanmasına, ləğvinə qədər) üzrə təsvir edilə bilər.

Pul vəsaitlərin hərəkətini əks etdirən hadisənin xarakteristikası üçün, keçən əsrin 90-cı illərində ölkəmizdə investisiya-tikinti fəaliyyətində qəbul edilmiş “pul axını” anlayışını istifadə edəcəyik.

İnvestisiyanın pul axını – bütün hesablama dövrü ərzində ayrı-ayrı addımlarla layihənin yaratdığı pul axınları və ya ödəmələridir [17].

“Hesablama dövrü” və “hesablama addımı” anlayışlarını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Bizə məlumdur ki, istehsalın inkişafına vəsaitlərin qoyuluşu ticarət və ya valyuta əməliyyatlarına qoyuluşdan fərqli olaraq, günlər və həftələr yox, illər tələb edir. Həmin qoyuluş uzunmüddətli xarakter daşıyır. İnvestor layihələndirilən istehsal çərçivəsində xərclərin və gəlirlərin formalaşmasının perspektiv şərtlərinin necə əmələ gəlməsini bilməlidir ki, onların səmərəliliyə təsirini qiymətləndirə bilsin.

Tikintidə investisiya qoyuluşunun son hesabda iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi məqədi ilə pul axınlarının qurtarmasına (layihənin həyat tsiklinə) qədər müvəqqəti intervalı əhatə edir. Hesablama dövrünün əvvəli layihə - axtarış işlərinə

vəsaitlərin qoyuluşunun başlanğıc tarixi və ya layihələndirilən obyektin (əsas fondların) yaradılmasına vəsaitlərin qoyuluşu tarixi ola bilər.

İnvestisiya qoyuluşunun reallaşdırılmasının dayandırılması anı aşağıdakı səbəblərin nəticəsində baş verə bilər:

- xammal ehtiyatlarının və digər resursların tükənməsi;
- istehsal olunan məhsulun həyat tsiklinin tamamlanması ilə əlaqədar istehsalın dayandırılması;
- əsas fondların (hər şeydən əvvəl texnoloji avadanlıqların) köhnəlməsi.

Göstərilən amillər avadanlığın xidmət müddəti normativlərinin və amortizasiya normalarının işlənilməsini müəyyənləşdirir, nəticədə konkret layihə üçün hesablama dövrünün əsaslandırılmasında həmin informasiyalara müraciət olunur.

Vaxt fasiləsiz keçir, ancaq layihənin dinamik göstəricilərinin əmələ gəlməsi üzrə bizim imkanlarımız məhduddur, ona görə də həyat müddətini qısa aralıq vaxtlara (intervallar, addımlara) bölmək zəruriyyəti meydana gəlir. Ayrıca addımlar çərçivəsində layihənin iqtisadi səmərəliliyinin və maliyyə etibarlılığının göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan məlumatların aqregirləməsi aparılır.

Hesablama addımları onların nömrələri (0, 1, ...) üzrə müəyyən edilir. Addımın müddəti illərlə və ya illərin payı ilə ölçülür və qəti anda $m_0=0$ hesablanır və baza hesab edilir. Asan başa düşmək üçün, adətət, baza kimi başlama anı və ya sıfır addımının sonu qəbul edilir. Bir neçə layihələri müqayisə etdikdə onlar üçün baza anı eyni götürülür.

Planlaşdırma addımının uzunluğu ilk növbədə keyfiyyətli ilkin məlumatların hazırlanması imkanından və hesablama mərhələsindən asılıdır. Planlaşdırmanın illik intervalı investisiyanın illik işlənilməsi mərhələsində istifadə edilə bilər. Tam texniki-iqtisadi əsaslandırmanı hazırlamaq məqsədilə qısa interval əlverişlidir.

Hesablama dövrünün hər bir addımında pul vəsaitlərinin hərəkəti obyektiv olaraq iki istiqamətdə əks etdirilir:

- daxil olma, həmin addımda pul daxilolmalarının cəminə bərabərdir;

- çıxma, həmin addımda xərclərə və ya ödənişlərə bərabərdir.

Daxil olma və çıxış arasındakı fərq saldo-aktiv balansı və səmərəni əks etdirir.

Əsaslı tikintidə investisiya iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün “yığılmış pul axını” anlayışından istifadə edirlər. Onu pul axınlarının (daxil olma, çıxma, saldo) bütün tiplərinin (növlərinin) xarakteristikası üçün istifadə edirlər.

Pul axınları adətən cədvəl formasında verilir və hesablamanın hər addımı üçün pul axınının öz elementi yerləşdirilir (Cədvəl 1.1) [17].

Cədvəldə daxil olma “+”, çıxış isə “-” işarəsi ilə göstərilir.

İnvestisiya-tikinti fəaliyyətində real pul axınlarının formalaşmasında bəzi metodoloji prinsiplərə riayət edilməsi zəruridir:

Birincisi. Pul axınları investisiya prosesi iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını eyni əks etdirməlidir. Ona görə də səmərəliliyin hər bir növünün qiymətləndirilməsi üçün onlara aid olan fəaliyyət sferasında (əməliyyat, investisiya və maliyyə) daxil olmanın və çıxmanın spesifik tərkibi müəyyən edilməlidir.

Cədvəl 1.1

Pul axınları

Sətirlərin nömrəsi	Pul axının əhəmiyyəti	Hesablama dövrünün (m) addımlarının nömrəsi					
1	Daxil olma	0	10	20	35	35	35
2	Çıxma	-50	-5	-10	-15	-15	-15
3	Saldo (1 sətir -2 sətir)	-50	5	10	20	20	20
4	Yığılmış saldo	-50	-45	-35	-15	5	5

Qeyd: sıfır addımında yığılan saldo sonrakı addım üçün həmin addımdakı saldonun əhəmiyyətinə bərabərdir - əvvəlki addımda yığılan saldo həmin addımdakı saldonun üstünə gəlməsinə bərabərdir

Axınların hərəkəti pul vəsaitlərinin axını (gəlir) və çıxışı (xərcləri) ilə əlaqədardır. Üç növdə olan bu gəlir hər bir amilə məxsus olan hərəkətin təsiri altında formalaşır. Ona görə də həmin axınlarının idarə edilməsinə müxtəlif formalarda baxılmalıdır.

Fəaliyyətin üç növə bölünməsinin zəruriliyi onunla izah olunur ki, onların hərəsinin ayrılıqda öz rolu olmaqla bərabər, bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Əgər əsas fəaliyyət pul vəsaitləri ilə təmin etmək üçündürsə, investisiya və maliyyə fəaliyyəti bir tərəfdən əsas fəaliyyətin inkişafına səbəb olur, digər tərəfdən isə onu əlavə pul vəsaitlərilə təmin edir, üç növ fəaliyyət birlikdə isə mənfəətin əsas mənbəyidir.

Pul axınlarının təhlili aşağıda göstərilənlərə təsir edən səbəblərin araşdırılması ilə əlaqədardır:

- pul vəsaitləri axının artması;
- onların axının azalması;
- onların sırdan çıxmasının artması;
- onların sıradan çıxmasının azalması.

Bunu həm uzun dövr üçün (bir neçə il), həm də kiçik dövr (rüb, il) üçün etmək olar.

İkincisi. Hesablama dövrünün addımları üzrə pul axınının hər maddəsinin hesablama metodu qanunvericilik aktlarında, habelə yeni layihələşdirilən obyekt üçün qəbul edilən uçot siyasətində möhkəmləndirilməli, milli iqtisadiyyatın mövcud təsərrüfat mexanizminin tələbləri əks etdirilməlidir.

Üçüncüsü. Hesablamanın seçilmiş addımı (il, rub) müddətində pul axınının hər bir elementi üç imkan vəziyyətindən birinə, əmələ gəlmə vaxtından asılı olaraq addımın əvvəlinə (məsələn, investisiya), addımın sonuna (məsələn, borcun köçürülməsi) və ya pul axınlarının, xərclərin müntəzəmliyinə (məsələn, reallaşdırmadan alınan qazanc) aid edilməlidir.

İnvestisiya iqtisadi üsulların yerinə yetirilməsi nöqtəyi-nəzərindən onun yaradılması və reallaşdırılması ilə əlaqədar pulların daxil olması və xərcləri, yeni pul

axınlarının vaxta görə bölüşdürülməsi maliyyə əməliyyatları modelini xarakterizə edir. Əyani olaraq onu maliyyə-investisiya büdcəsi formasında təsəvvür etmək olar.

Maliyyə-investisiya büdcəsi tikinti layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasında başlıca mövqə tutur, onun əsasında kapitala tələbat, maliyyələşdirmə strategiyasının işlənilməsi, habelə layihə üzrə iqtisadi səmərəliliyin bütün növlərinin qiymətləndirilməsi müəyyən edilir [13].

Maliyyə-investisiya büdcəsi layihəsinin əsasını “kəş-flou” metodologiyası təşkil edir. Pul axınlarının “daxil olma” və “çıxma”ya bölünməsi prinsipi, kapitalın ayrı-ayrı növlərinin dövriyyəsinin qanunauyğunluğunu nəzərə almaqla onların hərəkətinin (dəyişilməsinin) hesablanması üçün spesifik metodlarının, habelə milli iqtisadiyyatın iqtisadi mexanizminin tələblərinin əmələ gəlməsi xüsusiyyətlərini maliyyə-investisiya büdcəsi layihəsinin həm fəaliyyətin ayrıca növləri üzrə, həm də bütün layihə üzrə reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə fəaliyyətinin növündən asılı olaraq pul vəsaitləri axını cari, proqnoz qiymətlərlə və müxtəlif valyuta ilə ifadə oluna bilər.

Pul vəsaitləri axınının tərtibinin mühüm xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onların hamısı ödənişlərin həyata keçirilməsinin planlaşdırılan tarixinə (müvəqqəti dövrə) müvafiq vaxt dövründə təsvir edilir. Həmin pul axınlarının formalaşmasının xüsusiyyətləri xərclərin və gəlirlərin tarazlaşması üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya-tikinti fəaliyyətinin bütün göstərdiyimiz sferaları qarşılıqlı əlaqəlidir. Xalis axınlar (hansı ki, hər biri alınan nəticələri ifadə edir) cəmləşdirilə bilərlər.

Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi və reallaşdırılmasında bir sıra subyektlər – səhmdarlar (firmalar, şirkətlər), banklar, müxtəlif səviyyəli büdcə təşkilatları iştirak edirlər. Səmərəli investisiya-tikinti fəaliyyətinin reallaşdırılmasından cəmiyyətin sərəncamına gəlirin (ümumi daxili məhsulun) daxil olması, sonra isə öz aralarında bölüşdürülməsi baş verir.

İnvestisiya prosesində bir neçə iştirakçının mövcudluğu, onların maraqlarının uyğun gəlməməsini və layihənin müxtəlif variantlarının prioritetliyinə münasibətlərin müxtəlifliyini müəyyənləşdirir. Həmin subyektlərin daxilolmaları və xərcləri hər bir

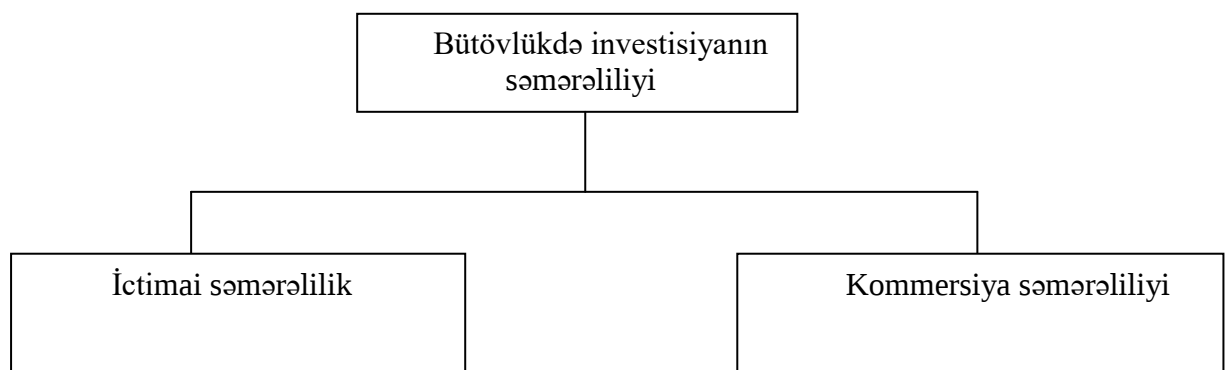
işçinin mövqeyindən asılı olaraq investisiyanın səmərəliliyinin müxtəlif növləri ilə müəyyən edilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, investisiya iştirakçılarının mövqeyi ilk informasiyada və səmərəlilik göstəricilərini hesablamaq üçün pul vəsaitlərinin spesifik axınlarının formalaşmasında həyata keçirilir. Buna görə də onlarda qiymətləndirmənin nəticələri və layihədə onların iştirakı haqqında qərarlar uyğun gəlməyə bilər.

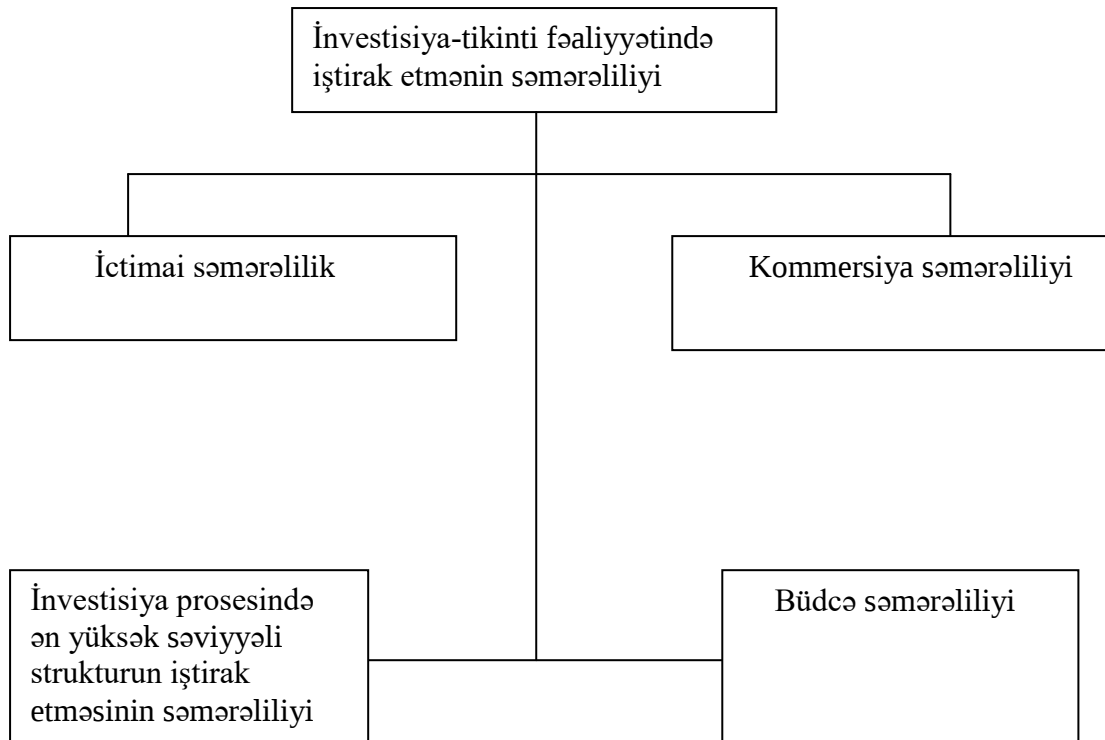
Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə investisiya qoyuluşunun səmərəliliyini aşağıdakı növlərdə qəbul edilməsi məqsədə uyğundur (şəkil 1.2) [15].

İnvestisiyanın səmərəliliyi bütövlükdə layihənin ödənilməsinə təqdim edilmək üçün qiymətləndirilir və layihənin əlverişliliyi ilə potensial investorlar üçün müəyyən edilir.

İctimai səmərəlilik investisiyanın həyata keçirilməsinin sosial-iqtisadi nəticələrini cəmiyyət üçün bütövlükdə xarakterizə edir, yəni o təkcə investisiya qoyuluşu nəticələrini və xərclərini yox, həm də investisiyaya aid iqtisadiyyatın altsistemlərindəki “kənar” xərcləri və nəticələri də (ekoloji, sosial və digər səmərəni) nəzərdə tutur.

İctimai səmərəliliyi, ancaq sosial əhəmiyyətli investisiya-tikinti layihələri və bir neçə ölkənin mənafeyinə toxunan layihələr üçün (məs. Bakı-Tiflis-Ceyhan və s.) qiymətləndirirlər. İdarəetmənin dövlət orqanları tərəfindən ekspertizası tələb olunmayan layihələr üçün ictimai səmərəlilik göstəriciləri tələb olunmur.

Şəkil 1.2 İnvestisiyanın səmərəlilik növləri [15]

İnvestisiyanın kommersiya səmərəliliyi təklifə əsasən təşəbbüskar üçün onun həyata keçirilməsinin iqtisadi nəticəsini xarakterizə edir. O layihənin reallaşdırılması üçün bütün lazımi xərcləri icra edir və onun bütün nəticələrini istifadə edir. Kommersiya səmərəliliyini bəzi halda tam investisiya səmərəliliyi kimi və ya layihənin səmərəliliyini bütövlükdə şərh edirlər. Hesab edilir ki, kommersiya səmərəliliyi iqtisadi nöqteyi-nəzərdən texniki, texnoloji və təşkilati layihə həllərini (yəni, maliyyədən başqa, səmərəliliyi formalaşdıran əsas parametrləri) xarakterizə edir.

Ən əhəmiyyətli investisiya-tikinti fəaliyyətində iştirak etmənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsidir. Onu investisiyanın reallaşdırılması və onun bütün iştirak edənlərinin maraqlarını yoxlamaq məqsədi ilə müəyyən edirlər. İştirak etmə səmərəliliyini, hər şeydən əvvəl, potensial səhmdarlar üçün qiymətləndirirlər. Səmərəliliyin bu növünü həm də layihə üzrə xüsusi (səhmdar) kapital üçün səmərəlilik adlandırırlar.

İnvestisiya-tikinti fəaliyyətində iştirak etmə səmərəliliyinə layihədə ən yüksək səviyyəli strukturun (maliyyə-sənaye qrupları, holding strukturları) iştirak etməsi səmərəliliyini, investisiya-tikinti fəaliyyətinin büdcə səmərəliliyini (bütün səviyyəli büdcələrin xərcləri və gəlirləri nöqteyi-nəzərdən layihədə dövlətin iştirakı səmərəliliyi) aid edirlər.

Səmərəliliyin göstərilən növlərinin qiymətləndirilməsi üçün müəyyən edilən göstəricilər sistemi və onların hesablanması metodoloji prinsipləri eynidir. Fərq ancaq ilkin parametrlərdə olur ki, burada səmərəliliyin hər bir növü üçün tətbiq edilən layihə üzrə real pul vəsaitləri axını formalaşdırılır. İctimai səmərəlilik göstəriciləri istisna təşkil edir. “Kənar” səmərəni dəyər ifadəsində nəzərə almaq həmişə mümkün olmur.

§1.3 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının dünya təcrübəsi və onlardan istifadə

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra, ölkənin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı dövlətin prioritet məqsədlərindən idi. Sosial-iqtisadi sferada dövlət əhəmiyyətli islahatlar və tədbirlər həyata keçirmişdir. Ümumiyyətlə, keçmiş SSRİ-na daxil olan və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin sosial - iqtisadi həyatının müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun inkişaf etməsində dünyanın aparıcı dövlətlərinin təcrübəsinin rolu böyükdür. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında da daim bu cür ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Dünya İqtisadiyyatı İnstitutunun apardığı araşdır malarda, dünyanın aparıcı ölkələrindən olan Yaponiya, ABŞ və Almaniyada tikinti sektorunun ölkə iqtisadiyyatının inkişafında roluna nəzər salınmışdır. Bu sahəyə cəlb olunan investisiya qoyuluşlarının təyinatına baxılmış, ÜDM-də onun rolu, investisiya yatırımlarının mənbələri və tikinti komplekslərinin daim inkişafı təhlil edilmişdir.

Tikinti kompleksinin modernləşməsi istiqamətində daim investisiya

qoyuluşlarına xüsusi həssaslıqla yanaşılmışdır. 90-cı illərdən başlayaraq bu ölkələrdə əsas fondların modernləşməsinə 60%, yenidən qurulmasına 40% investisiya qoyuluşları cəlb olunmuşdur [23]. Bu illər ərzində qeyri-istehsal təyinatlı sahələrdə tikintinin inkişafı ilə müşayiət olundu. Əsasən də mənzil tikintisi və sosial obyektlərin (təhsil və səhiyyə sahələrində) tikintisinə üstünlük verilmişdir. Bu da həmin ölkələrdə sosial sferanın inkişafının göstəricisidir. 2015-ci ildə ÜDM-də tikintinin payı Amerikada 30%, Almaniyada 21%, Yaponiyada isə 10% təşkil etmişdir [23].

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu dövlətlərlə yanaşı digər aparıcı dövlətlərdə də 2009-2015-ci illərdə tikinti sektorunda daha kiçik həcmli tikinti firmaları (20-40-100 nəfərlik) fəaliyyət göstərmişdir [23]. Hal-hazırda sadaladığımız bu dövlətlər və digər inkişaf etmiş dövlətlərdə yerinə yetirilən tikinti işlərinin 60%-65%-i bu cür tikinti təşkilatları tərəfindən həyata keçirilmişdir [23].

Baxdığımız bu dövlətlərdə yerinə yetirilən tikinti işlərinin 70%-75% özəl tikinti şirkətləri və yaxud xüsusi təyinatlı tikinti təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət ancaq sifarişçi rolunda çıxış edir. Sosial infrastrukturun rekonstruksiyası (təhsil və səhiyyə sahələrinin), körpü salınması, aeroport tikintilərinin, yolların salınması və s. dövlət əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsində dövlət sifarişçi rolunda çıxış edir. 2015-ci ildə dövlət sifarişi ilə yerinə yetirilən tikintilər ABŞda 23%-24%, Yaponiyada isə 30% olmuşdur [23].

Dövlət, tikinti komplekslərinə və tikinti təşkilatlarına dolayı yollarla təsir göstərir. Bu təsir mexanizmi kimi vergi və güzəştli kreditləri göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan tikinti komplekslərinin inkişafı qeyri stabillik ilə müşayiət olunur. Belə ki, mənzil tikintisi inkişafı əhalinin artım səviyyəsi ilə düz mütənəsibdir. Son dövrlərdə Avropa ölkələrində demoqrafik artımın aşağı düşdüyünü nəzərə alsaq bu labüd haldır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə mənzil tikintisi əsasən ailələrin şəxsi vəsaiti hesabına

həyata keçirilir. Bu göstərici 2015-ci ildə Almaniya Federativ Respublikasında 98%, ABŞ-da 80%-85%, Yaponiyada isə 65% təşkil etmişdir [23]. Bu problemlərin həlli istiqamətində dövlət tərəfindən də sosial proqramlar həyata keçirilir. Proqrama əsasən yeni ailə qurmuş və yaxud ev təminatına ehtiyacı olan vətəndaşlar banklar tərəfindən xüsusi güzəştli kreditlər ayrılır. Qeyd edək ki, bu kreditlər uzun müddətli olur. Tikinti kompleksləri bu proseslər zamanı ancaq podratçı rolunda çıxış edir. Ümumiyyətlə, bütün Avropa ölkələrində bu və buna oxşar əməliyyatların həyata keçirilməsində bankların rolu əvəzsizdir. Belə ki, dövlət sosial və maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində banklardan əsas iqtisadi alət kimi istifadə edir.

ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiyada müasir kredit sisteminin quruluşu aşağıdakı kimidir [23].

1. Mərkəzi Bank, dövlət və yarımdövlət bankları.
2. Bank bölməsi: kommersiya bankı, əmanət bankı, investisiya bankı, xüsusi olmuş bank.
3. Sığorta bölməsi: sığorta şirkəti, pensiya fondu.
4. Xüsusi olmuş qeyri-bank kredit-maliyyə institutları: investisiya şirkəti, maliyyə şirkəti, humanitar fondu, kommersiya banklarının trans şöbələri, borc-əmanət assosiasiyası, kredit ittifaqı.

Bu struktur dörd təbəqəli və ya üç təbəqəli (bəzi hallarda sığorta sektoru dördüncü təbəqə ilə birləşdirərək xüsusi olmuş qeyri-bank kredit maliyyə idarəsi adlandırılır) struktur adlanır.

Bu iqtisadi vasitələr inkişaf dərəcəsinə görə ayrı-ayrı ölkələr bir-birindən əsaslı fərqlənirlər. Belə ki, inkişaf etmiş kredit sistemi ABŞ-a məxsusdur və ona görə də qərbin sənaye cəhətdən inkişaf etmiş əksər ölkələri müharibədən sonrakı dövrdə öz kredit sistemini formalaşdırmaq üçün ABŞ-ın kredit sistemində istinad etmişlər.

Almaniya Federativ Respublikasında kredit sistemində bank və sığorta sektorları daha çox, investisiya və maliyyə şirkətləri, trans şöbələri, humanitar fondlar kimi xüsusi olmuş sektorlar isə daha az inkişaf etmişdir. Burada kommersiya və əmanət

bankları, sığorta şirkətləri və s. daxil olmaqla yarımdövlət və dövlət kredit institutlarının geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Almaniyanın kredit sistemi ABŞ-ın kredit sisteminə çox oxşardır. Belə ki, Almaniyada bank sektoru əsasən kommersiya, əmanət və ipoteka banklarına əsaslanır ki, digər ölkələrdən fəqli olaraq ipoteka bankların institutu daha çox inkişaf edərək kredit sistemi və borc kapitalı bazarında daha çox rol oynayır. Eyni zamanda investisiya bank sistemi ABŞ, İngiltərə, Kanadaya nisbətən daha az inkişaf etmişdir. Bu Almaniyanın kommersiya banklarının investisiya bankları funksiyası yerinə yetirməsi ilə izah olunur.

Yaponiyanın müasir kredit sistemi müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ nümunəsi əsasında formalaşmış və mərkəzi bank, bank və xüsusilaşmış bölməyə malik üç təbəqəli sistem üzrə qurulmuşdur. Şəhər (kommersiya) və əmanət bankı əsasında qurulmuş bank bölməsi daha çox inkişaf etmişdir. Son dövrlərdə investisiya bankları da fəaliyyət göstərilir. Xüsusilaşmış kredit-maliyyə institutları bölməsində ancaq sığorta və investisiya şirkətləri böyük rola malikdir. Kredit sisteminin bu bölməsi ABŞ, Kanada və İngiltərəyə nisbətən zəif inkişaf etmişdir və Almaniya, Fransa, İtaliyanın bənzər bölmələrinə daha yaxındır.

Bəzi hallarda tikinti kompleksləri banklardan kredit götürərək mənzil tikintisini həyata keçirirlər. Bu zaman əsas məqsəd tikiləcək binaların icarəyə verilməsidir. Bu yolla tikinti kompleksləri gələcək dövrlərdə gəlir mənbəyi əldə etmiş olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Amerika, Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələrində “informasiyalaşmış” binaların tikintisinə daha üstünlük verilir. Bu da elmi-texniki nailiyyətlərlə bağlı prosesdir. Tikinti komplekslərində elmi-texnikanın inkişaf etdirilməsində əsas yük xüsusi təyinatlı sənaye firmalarının üzərinə düşür. Tikinti kompleksləri sənaye firmaları ilə müqavilə əsasında fəaliyyət göstərilir. Tikinti təşkilatları və tikinti kompleksləri lazımi avadanlığın modernləşməsi və yaxud hər hansı ehtiyac duyulan texnologiyanın tətbiqi ilə bağlı sənaye firmasına müraciət edir. Müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq ödəniş həyata keçirilir. Bu sənaye firmalarına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar.

1. Siemens

2. Samsung

3. Hitachi

Burada əsas məqsəd ölkədə tikinti sənayesini inkişaf etdirməklə yanaşı, tikintidə yüksək keyfiyyətli yüngül inşaat konstruksiyalarından və faydalı iş əmsalı yüksək olan modernləşmiş maşın və mexanizmlərdən istifadədir. Bu istiqamətdə də dövlət lazımi tədbirlər həyata keçirir. Hal-hazırda prioritet məsələ kimi körpü və binaların tikintisi zamanı istifadə olunan beton və metal konstruksiyaların korroziyadan qarşısı alınması istiqamətində yeni texnologiyaların tətbiqi, tikinti kompleksi və sənaye firmalarının qarşısında qoyulan vacib məsələlərdəndir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tikintinin norma və təhlükəsizlik məsələləri birbaşa dövlət nəzarətində olur. Bu baxımdan da dövlət əvvəlcədən paket formasında öz təklif və tələblərini tikinti təşkilatlarına verir.

Bu üç dövlətin əsas strategiyası regionlarda və qonşu dövlətlərdə tikinti sektoruna investisiya yatırımı etməkdir. Bu sektorda öz təcrübəsini nümayiş etdirməklə qonşu dövlətlər arasında istər mənzil tikintisi, istərsə də sənaye obyektlərinin tikintisi üzrə iqtisadi əlaqələrin qurulması vacib şərtidir. Bu istiqamətdə gələcək dövrlər üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- regionlarda və inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə tikinti sektoruna yönəldilən investisiyaların liberallaşdırılması;
- beynəlxalq investisiya fəaliyyətinin baxılması istiqamətində dövlət proqramının hazırlanması;
- iqtisadi səmərəliliyin artırılması baxımından yatırım qoyulan ölkələrdə əsasən müştərək investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi və s.

SSRİ dağıldıqdan sonar keçmiş postsovet ölkələrində tikinti sektorunun vəziyyəti böhranla müşayiət olunmuşdur. Bunun da əsas səbəbi o vaxt iqtisadiyyatın mərkəzdən planlı şəkildə idarə olunması idi. Mərkəzin dağılması ilə sanki, böyük bir istehsalat zəncirinin qırılması baş verdi. Demək olar ki, digər postsovet ölkələri ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin ilk illərində ÜDM-də tikintinin payı 0-a düşmüşdür.

Bu baxımdan da ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa kimi inkişaf etmiş ölkələrin bu respublikalara investisiya qoyuluşunun yönəldilməsi məqsədə uyğun idi. Hal-hazırda bu respublikaların əksəriyyəti öz iqtisadi sistemləri ilə yüksək tempdə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına inteqrasiya etməkdədirlər.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 2010-cu ildən başlayaraq dünyada gedən maliyyə böhranına baxmayaraq MDB ölkələrində istehsal sahələrinin, sosial infrastrukturun, aqrar sənaye kompleksinin və mənzil tikintisi fəaliyyətinin inkişafı ilə müşayiət olunacaqdır. Bunun da əsas səbəbi kimi bu ölkələrin tikinti materialları ilə zənginliyi, əlverişli coğrafi regionda yerləşmələridir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr dünyanın aparıcı ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməklə yanaşı öz potensial imkanlarını da nəzərdən keçirməlidir. Tikinti sahəsinin inkişafında tikinti materialları sənayesinin rolunun əhəmiyyəti danılmazdır. Azərbaycan Respublikası, Orta Asiya ölkələri və digər MDB ölkələrində yerli xammalara uyğun olaraq daş konstruksiyalarından daha çox istifadə edildiyi halda, ABŞ və Avropa ölkələrində isə yerli xammalara uyğun olaraq ağac və metal konstruksiyalarından istifadə olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tikinti sektorunun inkişaf etdirilməsində təkcə tikinti işlərinin həcmi deyil, eyni zamanda keyfiyyət və göstərilən xidmətlərin səviyyəsinə bir nömrəli məsələ kimi baxılır. Əks halda biz öz istehsal bazamızdan məhrum olarıq və nəticədə həyat səviyyəsinə görə inkişaf etmiş ölkələrdən çox geri qalırıq.

Keyfiyyət sahəsində siyasətin düzgün tənzimlənməsi istehsalçı olan tikinti kompleksi, tikinti firmaları və tikinti təşkilatları ilə yanaşı dövlətin əsas prioritet məsələlərindən olmalıdır. Bu siyasətdə tikinti məhsulunun keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə tikinti kompleksinin, tikinti təşkilatlarının, tikinti firmalarının və s. təşkilatların işçiləri qarşısında qoyulan tələblər aydın və dəqiq təyin edilməlidir.

Keyfiyyət sahəsində siyasət elə formalaşmalıdır ki, bu nəinki tikinti məhsulunun keyfiyyətinə, həm də hər bir işçinin fəaliyyətinə toxunsun. Bu siyasətdə keyfiyyətin

təmin edilməsi sisteminin bütün istiqamətləri göstərilməlidir.

Aparılan tədqiqatlardan görünür ki, investisiya kapitalına görə alınan mənfəətlə tikinti məhsulunun keyfiyyəti arasında asılılıq vardır. Məhz bu baxımdan da illik maliyyə planında bu istiqamətdə xüsusi fond ayırmaları həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu fondun vəsaiti keyfiyyətin yüksəldilməsi layihəsinin reallaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Müasir şəraitdə tikinti ilə yanaşı Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün istehsal sahələrində keyfiyyət təminatı şöbəsi və ya qrupunun yaradılması məqsədəuyğun olardı. Keyfiyyət təminatı şöbəsinin işi əldə olunmuş nailiyyətlər haqqında hesabatlar hazırlamalı, firmanın fəaliyyətini qiymətləndirməlidir. Bu fəaliyyətin əsas məqsədi hər bir firmanın işini nizama salmaq, sistemə və planlara uyğun olaraq qiymətləndirməni aparmaqdan ibarət olmalıdır. Sonra isə alınan nəticələrə əsasən rəhbərliyə və müvafiq bölmələrə aşkar edilən problemlər üzrə düzəliş aparmaq məqsədi ilə hazırlanmış hesabat təqdim edilmlidir. Bölmələr, hesabatda düzəliş aparmaq üçün cavabdeh olanlar planların dəqiq işlənməsi üçün məsuliyyət daşımalıdırlar.

ABŞ-da, Yaponiyada və Almaniyada fəaliyyət göstərən şirkətlərdə keyfiyyət təminatı rəhbərləri şirkətin digər bölmə nümayəndələrinin keyfiyyət göstəricilərinə nəzarət edirlər. Bundan əlavə qrupa müxtəlif ixtisaslardan olan mütəxəssislər də cəlb edirlər. Belə fəaliyyətin onlar inzibatçı və ya polis rolunu deyil, nəzarət edən və növbətçi usta rolunu aparırlar. Müxtəlif fəaliyyət növlərinin keyfiyyət qrupuna daxil edilməsini nəzərə alan üsul ən səmərəlidir və kifayət qədər resursların azad olunmasına səbəb olur. Nəticədə azad olunmuş resursları satış, mühasibat şöbələrinə və s. bölmək mümkün olur. Keyfiyyət təminatının bu cür təşkili tikinti kompleksinin, tikinti təşkilatlarının idarəetmə sistemə yayılmalı və bunun əsasında yeni fəaliyyət növü yaradılmalıdır ki, bunu da biz “sistemin idarəedilmə fəaliyyətinin keyfiyyət təminatı” adlandırıla bilərik.

Araşdırma aparılan dövlətlərdə sistemin idarə edilmə fəaliyyətinin keyfiyyət təminatına dörd əsas element daxildir [7].

1. Təmirə yararlı və möhkəmlilik göstəricilərinin təhlili.
2. Buraxılan tikinti məhsulunun və göstərilən xidmətlərin keyfiyyət təminatı.
3. Keyfiyyətin yoxlanılması laboratoriyası.
4. Sistemin fəaliyyətinin keyfiyyət təminatı.

Təmirə yararlı və möhkəmliyin təhlili qrupu sifarişçi ilə əlaqələri möhkəmləndirən bölmədir. Bu xidmətin əsas vəzifəsi tikinti məhsulunun göstəricilərini, onların istismar xarakteristikasını proqnozlaşdırmaq və istehlakçıların tələbatını təmin etmək dərəcəsini təyin etməkdir. Təmirə yararlı və möhkəmliyin xidməti aşağıda göstərilənlər üçün məsuliyyət daşmalıdır.

- möhkəmliyin və təmirə yararlığın proqnozlaşdırılması.
- binaların, qurğuların, məmulatların konstruksiyalarının dəyişdirilməsi və istismar möhkəmliyinin yüksəldilməsi metodları üçün təkliflərin hazırlanması.
- istehlakçıların narazılığına baxılması tikinti məhsulunun göstəriciləri haqqında rəhbərliyə hesabat verilməsi.

Yaponiyada isə layihə və tikinti firmaları çalışırlar ki, hər bir işçi öz səviyyəsində müntəzəm olaraq işlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yollarını araşdırıb tapsın. Bu prosesdə ən mühüm rol “keyfiyyət qrupuna” verilir. Keyfiyyəti yüksəltmək üçün tikinti kompleksində bu qrupun tərkibi 5-10 mütəxəssisdən ibarət olur. Bu məqsədlə problemlərin siyahısı hazırlanır, statistik məlumatlar toplanır, keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün stimullaşdırma mexanizmi (mükafatlar, ödənilmiş məzuniyyət, turizm səfəri və s. həvəsləndirici tədbirlər) hazırlanır.

Dünya praktikasında 10 il və ondan çox müddətdə alınan zədələri ləğv etmək üçün “təminat müddətində” yenidən baxılması məsələsi qarşıya qoyulur. Eyni zamanda bəzi Avropa ölkələrində müxtəlif növlü binalarda, “istismar tələblərinə göstərişlər” hazırlanır, çünki zədələrin 25-30% istismar qaydalarının pozulması nəticəsində alınır.

Dünya ölkələrində məhsulun keyfiyyətinin idarə edilmə sistemi standartlaşma xidməti ilə sıx əlaqədə olur.

Bazar iqtisadiyyatı baxımından inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində

standartlaşdırılmayan məhsula təminat olmadığına görə bütün sahibkarlar öz məhsulunu yüksək standartlara uyğunlaşdırmağa çalışırlar.

Tikintinin standartlaşdırılması üç səviyyədə həyata keçirilir; milli, sahələr və firmalar üzrə. Lakin standartların əsas kütləsi müxtəlif elmi, elmi-texniki və peşəkar cəmiyyətlər tərəfindən sahələr səviyyəsində hazırlanır və son dövrlərdə beynəlxalq standartlardan istifadə edilməsi də yayılır.

Rəqabətin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsinə bir fəaliyyət sahəsi kimi baxılmalıdır. ABŞ-da, Yaponiyada və Almaniyada fəaliyyət göstərən tikinti komplekslərində və tikinti firmalarında keyfiyyət üzrə xüsusi xidmət yaradılıb və onun işçilərinin funksiyaları və vəzifələri dəqiq müəyyən edilibdir. Keyfiyyət problemlərinə rəhbərlik edən xidmət sahəsi elmi-texniki nailiyyətlərin istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan perspektiv layihələrin hazırlanmasına, yeni istehsal olunan məhsul üçün standartların yaradılmasına, alınan materialların və avadanlıqların keyfiyyətinə nəzarət edir.

Son tikinti məhsulunun keyfiyyəti (istismara hazır olan müxtəlif funksional əhəmiyyətli binalar və qurğular) hər şeydən əvvəl müəyyən istehlak standartları səviyyəsinə uyğun olmasını tələb edir. Elmi-texniki və sosial-iqtisadi tərəqqinin təsirindən bu standartlar dəyişilir və keyfiyyətin kriteriyasını dəyişir, hər şeydən çox fərdi istehlak tələbinə yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının istər sosial, istərsə də iqtisadi inkişafında daha çox Rusiya Federasiyasının təcrübəsindən geniş istifadə edilir. Məhz bu baxımdan da RF-da bu istiqamətlərdə aparılan islahatlar daim izlənilir. Rusiya Federasiyasında da müasir tələblərə cavab verən tikinti komplekslərinin və tikinti təşkilatlarının inkişafında Avropanın qabaqcıl təcrübələrindən geniş istifadə olunur.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında tikintidə qiymətgoymanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində dünya təcrübəsindən istifadə qaydalarına baxaq. Xaricdə tikintidə layihələşdirmənin tamamlanmış mərhələsində, adətən elementlər üzrə hesablanma metodundan istifadə edirlər.

ABŞ-da tikinti qiymətləndirilərkən işlərin növləri, materialların qrupları, əməyin ödənilməsi və ərazi əmsalları sisteminin xarakterinə müvafiq müxtəlif illik və rüblük qiymətlər indeksində geniş istifadə edilir. ABŞ-da hər ay ABŞ-ın Kanadanın 314 şəhəri üçün 46 tikinti peşəsi üzrə əməyin ödənilməsinin saat dərəcələri nəşr edilir [9].

Tikinti elementlər üzrə qiymətləndirilməsində hər bir elementin qiyməti əsas və mütənasib xərclərin cəmi kimi müəyyənləşdirilir.

Əsas xərclərə tikintidə istifadə edilən material resurslarının və işçi qüvvəsinin ödənilməsinin bütün xərcləri daxildir. Göstərilən xərclərə avadanlığın əldə edilməsi və ya icarə xərcləri, habelə sərf edilən yanacaq-sürtgü materiallarının və enerji resurslarının xərcləri daxildir.

İşçi qüvvəsi əməyinin ödənilməsi xərcləri sosial təminat, sığorta, pensiya fonduna üzvlük, məzuniyyət xərclərinin ödənilməsi (əmək haqqının ödənilməsinin saat hesabı ilə stavkasının orta hesabla 15% qədər) nəzər alınmaqla əmək haqqının ödənilməsinin saat hesabı stavkası ilə müəyyən edirlər.

Münasib xərclər tikintidə iki yerə bölünürlər:

1. Ümumi xərclər;
2. Xüsusi xərclər.

Ümumi xərclərə aiddir: istehsal bazarının tikintisi və saxlanması, infrastrukturaların hazırlanması və işçi heyətinin qəbulu, vergi ödəmələri və s.

Xüsusi xərclərə aiddir: əsasən torpaqda (tenderdə) iştirak etmə xərcləri, tərtibat və məhkəmə xərcləri və s. [9].

Normativ mənfəətin daxil edilməsi bazar rəqabətinin səviyyəsindən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda tikintidə çoxlu sayda normativ sənədlərdən istifadə edilir, ancaq onların sayını azaltmaq mümkündür. ABŞ-da smetanın tərtib edilməsi üçün normativ baza çox yığcamdır və iki cilddən ibarətdir [9] :

1. Ümumi tikinti işləri üçün 20 minlik vahid qiymət
2. Xüsusi işlər üçün 20 minlik qiymət.

Hər iki məcmuə hər il Amerika baş podratçılar və əlavə podratçılar assosiasiyası

tərəfindən materialların, konstruksiyaların, avadanlıqların, fəhlələrin tarif maaşlarının, nəqliyyat və sair tariflərin bütün dəyişmələrini nəzər almaqla yenidən nəşr edilir.

Layihənin reallaşması prosesində smeta dəyərinin formalaşması mexanizmi və onun səviyyəsinə riayət edilməsi aşağıdakı kimi istiqamətləndirilir [9] :

- nəzərdə tutulmayan xərcləri və ziyanın qüsurlu amillərini maksimum zəiflətmək (obyektin dəyərinin 5%-i qədər)
- əvvəlki və son qiymətləndirmə (nəzərdə tutulan fərqlər adətən 15-20% təşkil edir) səviyyəsini yaxşılaşdırmaq;
- layihənin reallaşdırılması prosesindəki smeta ilə faktiki smeta arasındakı fərqi minimuma endirmək (bu işə adətən sifarişçinin nümayəndəsi olan layihə qrupunun rəhbəri maddi maraq və məsuliyyət daşıyır);
- müqavilədə göstərilən dəyərə nisbətən faktiki xərclər 1,5% artarsa, onda layihə firması sifarişçiyə itkinin 25%-nə qədər ödəyir, qənaət alınarsa əksinə (1,5% və ya çox) sifarişçi layihə firmasına qənaətin 25%-nə qədər ödəyir.

Azərbaycan Respublikasında smetanın formalaşması sistemi çox mürəkkəbdir və kifayət qədər dəqiq deyil. Başqa sahələrdə olduğu kimi smeta sahəsində də külli miqdarda resurslar əlavə xərclənir. Göstərilən xarici təcrübənin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatımıza çox böyük xeyir verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici təcrübədən səmərəli istifadə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən əsas amillərdən biridir. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının özünün spesifik inkişaf modeli mövcuddur.

FƏSİL II Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyəti və təhlili

§2.1 Müasir dövrdə əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətinin sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi

Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası 70 ilə yaxın SSRİ-nin tərkibində planlı iqtisadiyyat şəraitində yaşamışdır. Bu isə o deməkdir ki, respublikamızın bütün maddi istehsal sahələri mərkəzdən planlı şəkildə idarə olunurdu. Müasir iqtisadi şəraitdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi strategiyası inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, onların hər birinin spesifik xüsusiyyətləri və əldə etdikləri təcrübə və nəticələri, bizim milli xüsusiyyətlərə nə dərəcədə uyğun gəlməsi nəzərə alınaraq həyata keçirilir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş xarici ölkələrin keçdiyi yol bir daha sübut etmişdir ki, məhz qarışıq iqtisadiyyatın inkişafı ilə iqtisadi artıma, elmi-texniki tərəqqinin yüksəlişinə, sosial sferanın inkişaf etdirilməsinə və beləliklə də əhəlinin yüksək yaşayış səviyyəsinə nail olmaq olar. Bu isə yalnız bazar iqtisadiyyatı şəraitində, qarışıq iqtisadiyyat sistemində, daxili və xarici bazarın qarşılıqlı əlaqəsi ilə tənzim olunması yolu ilə mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxil olan qarışıq iqtisadiyyat sistemi aşağıdakı xarakterik cəhətləri ilə səciyyələnir:

- iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrinə daxil olan, müxtəlif təsərrüfat formalarının yaradılması, qarşılıqlı əlaqəyə və bir-birilə qovuşmuş təsərrüfat sistemində malik olmaları, onların bir sıra hallarda kollektiv, kooperativ və ictimai əsaslarla bir-birilə uzlaşması və inteqrasiyaya girə bilmələri;

- iqtisadi və sosial proseslərə dövlətin tənzimləyici təsiri, onların vaxtaşırı bir formadan digərinə keçməsi, dövlətin nizamlaşdırıcı səylərinin gücləndirilməsi və ya zəiflədilməsi hər bir dövlətin öz qanun və qaydaları ilə tənzimlənir.

Planlı iqtisadiyyat dövründə müasir şəraitdən fərqli olaraq tikinti komplekslərinin

yerində TREST-lər fəaliyyət göstərirdilər . TREST-lər müxtəlif təyinatlı tikinti materialları istehsal edən zavod və fabriklərlə mərkəzləşdirilmiş qaydada əlaqə saxlayırdılar. SSRİ dağıldıqdan sonra isə bütün bu sistem tamamilə yararsız vəziyyətə düşdü.

Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqilliyə nail olduqdan sonra maddi və qeyri-maddi istehsalın bütün sahələrində olduğu kimi əsaslı tikinti sahəsində də iqtisadi əlaqələr pozulmuşdur. Təbii ki belə şəraitdə bazar münasibətlərinə keçid öz-özünə baş verə bilməzdi. Tikinti kompleksinin məzmunu və strukturu tam dəyişmiş və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmağa başlanmışdır. Tikinti kompleksinə daxil olan müəssisələrin əksəriyyətinin mülkiyyət forması dəyişmiş və özəlləşdirilmişdir. 1995-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq dövlət tərəfindən bazar islahatlarının aparılması istiqamətində ciddi səylər göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, 1995-2015-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi və sosial tərəqqisi tikinti kompleksinin geniş miqyaslı inkişafı ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Bu illərdə ölkə ərazisində istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı mühüm əhəmiyyətli yeni iri tikintilər və obyektlər tikilib istifadəyə verilmiş, fəaliyyət göstərənlər genişləndirilmiş və yenidən qurulmuşdur. 1996-cı ildə Bakı şəhərində “Coca-cola” zavodunun, Bakı findıq emalı zavodunun, 1998-ci ildə “İSR PLAZA” iş mərkəzinin, 2001-ci ildə “Bakı Steel Company” zavodunun, 2006-cı ildə hər biri 442 km uzunluğunda (Azərbaycan hissəsi) Bakı-Tblisi-Ceyhan neft boru kəməri və Bakı-Tblisi-Ərzurum qaz kəmərinin, 2008-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Avtovağzalının və s. obyektlərin tikintisini göstərmək olar.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın bütün sahələri kimi tikinti sektoru da müstəqildir. Paytaxt Bakıda tikinti bazarı və xidmət sahələri güclü şəkildə seqmentləşdirilib. Digər bazar seqmentləri ilə müqayisədə tikinti bazarı öz spesifik xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Belə ki, inzibati idarəçilik sistemindən fərqli olaraq müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində istifadəçinin tələblərinin formalaşması əraziyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu da ölkə daxilində fəaliyyət göstərən tikinti komplekslərinin müstəqilliyindən xəbər verir. Son dövrlərdə respublikamızda tikinti

komplekslərinin müasir vəziyyəti aşağıdakı formadadır [6;19].

İllər üzrə	Tikinti kompleksində işçilərin orta illik siyahı sayı, min nəfər	Tikinti kompleksində nominal əmək haqqı, manatla
2005	63,6	71
2006	61,2	82,3
2007	56,6	89,4
2008	54,1	107
2009	59,5	156,4
2010	58,7	213,1
2011	57,8	235,6
2012	61	297,7
2013	65,1	380,4
2014	72,9	401,1
2015	97,6	452,1

Cədvəldən də göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında aparılan uğurlu sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində, ölkəmizdə son dövrlərdə tikinti kompleksində işçilərin sayı və əmək haqqı yüksək tempə artmışdır [6;19].

Konkret olaraq Bakı şəhərində dünya tikinti standartlarına cavab verən tikinti təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bu tikinti təşkilatlarının quruluş mobilliyi yüksək səviyyədədir, təşkilati idarəetmə sxemi düzgün qurulub və müəyyən məsələlərdə edilən dəyişikliklər zamanı tikinti təşkilatlarına ciddi fəsadlar törədilmir. Qeyd edim ki, burada dəyişkənliyə olan tələblər və hətta bazarda olan müəyyən konfliktlər də əvvəlcədən tikinti təşkilatlarının menecerləri tərəfindən araşdırılır və vaxtında lazımi tədbirlər həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, respublikamızda tikinti sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən daim qayğı göstərilir. Buna misal olaraq Respublikamızda tikinti fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar üçün xüsusi lisenziyaların tətbiq olunmasını göstərmək olar. Bu qanun Azərbaycan

Respublikasının Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli “Xüsusi razılıq tələb olunan (lisenziya) fəaliyyət növlərinin siyahısı və həmin fəaliyyət növlərinin xüsusi (lisenziya) verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləğinin göstərməsi haqqında” fərmanında öz əksini tapmışdır.

Demək olar ki, son 5 ildə Bakı şəhəri sanki böyük bir tikinti meydançasını xatırladır. Bu da respublikamızın iqtisadi potensialının bariz nümunəsidir.

Bildiyimiz kimi tikinti quraşdırma işləri həyata keçirilən zaman ən vacib məsələlərdən biri tikinti materiallarla təchizatdır. Azərbaycan Respublikasının bütün regionları müxtəlif növ tikinti materialları ilə münbitdir. Bu baxımdan regionlarda tikinti sektorunun inkişafının həyata keçirilməsi daha məqsəduyğundur. Bu istiqamətdə dövlət lazımi tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, 11 fevral 2004-cü il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər üçün təsdiqlənmişdir)” imzalanan fərmanı göstərmək olar. Bu fərmandan sonra regionlarda tikinti sektorunda köklü dəyişikliklər baş verdi. Məhz bu fərmanın uğurlu davamı olaraq “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2009-2013-cü illər üçün)” imzalanmışdır. Qoyulan investisiyaların daha çoxu dövlətin payına düşsə də, podrat işlərini yerli tikinti kompleksləri həyata keçirdi. Bu da öz-özlüyündə yeni iş yerlərinin açılmasına, vergi daxil olmalarının artmasına təkan verdi.

Prezidentin imzaladığı bu fərmanlardan sonra, xarici investorlar da maddi istehsalın digər sahələri ilə yanaşı tikinti sektoruna da yatırımlar və kreditlər ayırmışlar. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasına ayrılan kreditlər arasında ən böyük paya sahibi olan Dünya Bankı ilə ümumi dəyəri 108,8 milyon ABŞ dolları olan beş layihəni göstərmək olar [16].

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, maliyyələşdirilən layihənin 86,4 %-i ölkənin regionlarının payına düşür [6;19]. Qoyulan investisiyalar rayonlararası yolların və körpülərin yenidən qurulması və tikintisinə, su kanallarının, su anbarlarının tikintisinə, artezian quyularının qazılmasına, meliorasiya işlərinin görülməsinə,

rayonların su təchizatının və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulmasına, məktəb və xəstəxana, idman kompleksinin, əlillər və şəhid ailələri üçün yaşayış binalarının tikintisinə və s. yönəldilmişdir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının 20%-dən çox ərazi işğal altındadır. İşğalda olan torpaqların 90%-i tikinti materialları ilə zəngindir. Azad ediləcək ərazilərdə və digər regionlarda sosial-iqtisadi proqramın həyata keçirilməsində tikinti materialları və tikinti bazası müəssisələrinin inkişafının xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onu bazar iqtisadiyyatının ən önəmli sahələrinə aid etmək lazımdır.

Buna görə sahələrin stabilləşməsindən ötrü iqtisadi, təşkilati və hüquqi zəmin yaratmaq üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi məqsədə uyğun olardı.

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə işçi qruplar yaradılmalı, regionlarda bütün obyektlər və ərazilər araşdırılmalı, tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin ilk növbədə bərpa olunma barədə tədbirlər hazırlanmalıdır.

2. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, məhsulların təchizatı üzrə respublika sifarişlərinin yerinə yetirilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürən tikinti materialları və tikinti sənaye müəssisələrinin texniki cəhətdən yeniləşdirilməsinə, genişləndirilməsinə və yenidən qurulmasına güzəştli kredit verilməlidir.

3. Regionlarda tikinti bazasının inkişafı məqsədi ilə xaricdən gətirilən avadanlıqlar, materiallar və digər tikinti maşın və mexanizmləri gömrük vergisindən azad edilməli.

4. Regionlarda tikinti materialları və tikinti sənayesi müəssisələrində dövrüyyə vəsaitlərinin doldurulması məqsədilə güzəştli kredit verilməli, habelə onların gəlirlərinin bir hissəsi vergidən azad edilməlidir.

5. Paytaxt Bakıda aparıcı tikinti komplekslərinin regionlarda birmərtəbəli yaşayış evlərini və kotteclərinin tikintisi üçün dövlət tərəfindən lazım olan istehsal avadanlıqları ilə təchizi.

6. Regionlarda özəlləşmənin həyata keçirilməsi.

7. Təşkilatların fəaliyyəti nəzərə alınaraq qanunların işlənilməsi və böyük müəssisələrin özəlləşdirilməsinin qanun pozuntusu olmadan sürətləndirilməsi.

8. Regionlarda fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatlarında müstəqilliyin artırılması istiqamətində lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi.

9. Bakı şəhəri tədricən sənaye infrastrukturlarından boşaldılmalı və onlar regionlarda yerləşdirilməlidir.

Müasir iqtisadi şəraitdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında vergi sisteminin rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan ayrı-ayrı vergi növlərinin dərəcələri real vəziyyətə uyğun olmalı, vergi mexanizminin düzgün tətbiqində vergi mədəniyyətinə və verginin ədalətlik prinsipinə xüsusi yer verilməlidir. Respublikamızda vergi mədəniyyətinin hələ tam formalaşdığını demək olmaz. Dünya təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan kimi ölkələrdə əhalinin vergi mədəniyyətini lazımi səviyyədə gözləmək hələ mümkün deyil. Vergi mədəniyyəti özü illərlə formalaşan bir sistem hesab olunur. Ona görə də respublikamızda vergi mexanizminin əsl tələb olunan səviyyəsinə əhalimiz psixoloji və mənəvi cəhətdən tam hazır deyildir. Həqiqi nizam-intizamdan, məsuliyyətdən öz iqtisadi fəaliyyətlərində hüquqi və fiziki şəxslər əldə etdikləri gəlirlərə (mənfəətə) görə vergi orqanları qarşısında açıq, doğru-dürüst vergi ödəməkdən çəkinirlər.

Maliyyə-kredit, eləcə də vergi siyasətinin inkişafında istehsal sahələrinə güzəştə yanaşılmalı, primitiv mühasiblik fəlsəfəsindən əl çəkilməsi manatın bugünkü faktiki qiyməti yox, büdcəyə gətirə biləcəyi sabahkı strateji dəyəri əsas götürməlidir. Tədavülə buraxılan pul kütləsi ilə əmtəə dəyərində optimal nisbətə nail olunmalı, kreditlərdən necə istifadə olunmasına, iqtisadi həyatımızın bütün sahələrinə ictimai nəzarət gücləndirilməlidir. Respublikamızda çox ukladlı iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, müxtəlif mülkiyyət formalarının bərabər imkanları əsasında fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradılmalı, əhalinin sosial müdafiəsinin gözlənilməklə özəlləşdirmə prosesi sürətləndirilməlidir. Eyni zamanda israfçılığın, təsərrüfatçılığın, strateji məhsulların dəyər-dəyməzinə satışının qarşısının alınması, habelə xüsusi mülkiyyətə hörmətlə və ədalətlə yanaşmağı təmin edən, qanuni nəzarət mexanizmi təşkil olunmalı, möhkəm vergi və gömrük siyasətinə keçirilməlidir.

Maliyyənin istehsal sferasına axının stimullaşdırmaq məqsədilə, onlara güzəştli

vergilərlə yanaşı, müddətli kreditlərin verilməsi və s. iqtisadi islahatların aparılması dövlətin ən vacib məsələlərindəndir.

Respublikada mövcud olan vergi qoyma və vergi siyasəti bazar iqtisadiyyatına uyğun olmalı, onun ən mühüm subyektlərinin birinci növbədə təsərrüfat strukturlarının kapital qoyuluşlarına bugünkü marağının azalması nəzərə alınmaqla, dövlətlə əmək kollektivlərinin qarşılıqlı əlaqə və mənafeələrini özündə əks etdirməlidir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan vergi siyasətinin əsas məqsədi qeyd etdiyimiz kimi büdcə gəlirlərini təmin etməklə yanaşı ölkə iqtisadiyyatının artımını sürətləndirmək, əlverişli investisiya mühiti yaratmaq, sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

1995-2008-ci illərdə iqtisadiyyatın sənaye sahəsinin inkişafına 73,4 faiz, mənzil tikintisinə 7,5 faiz, nəqliyyat və rabitə sahələrinə 9,5 faiz investisiya sərf edilmişdir [16]. Son illərdə ümumi sahəsi 18,3 milyon kvadrat metr olan 99,6 min yeni mənzil tikilib istifadəyə verilmişdir [6;19].

Dövlət tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətində uğurlu layihələr həyata keçirilməkdədir. Buna misal olaraq 27 fevral 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan “Azərbaycan Respublikası Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramını “ göstərmək olar. Qeyd edək ki, dünyada gedən maliyyə böhranı və son dövrlərdə özəl sektorda tikintinin payının aşağı düşdüyü bir vaxtda bu fərmanın imzalanması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycanda dinamik inkişafın sürətlənməsində, makroiqtisadi sabitliyin mökəmlənməsində və bölgələrin bərabər şəkildə inkişaf etməsində mühüm rol aynayan “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hökumətin iqtisadi siyasətinin bütün parametrlərini özündə əks etdirməklə konseptual strategiya kimi dəyərləndirilir. İlk olaraq “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın “2004-2008-ci illər” icrası və yeni Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər planına nəzər yetirək. Regionların inkişafı ilə bağlı 2004-2008-ci

illəri əhatə edən Dövlət Proqramının uğurlu icrası nəticəsində regionaların sosial-iqtisadi inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoyub. Proqram nəzərdə tutulan tədbirlərin həm vaxtından əvvəl, həm də miqyas baxımından daha geniş sahələri əhatə etməsi ilə səciyyələndirilə bilər. Belə ki, proqram çərçivəsində 600 min iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulsa da, 766 min 277 yeni iş yeri açılmışdır. Onların da 547 min 573-i daimidir. Yaradılmış iş yerlərinin 80 faizi regionların payına düşür. Son 5 ildə ölkəmizdə 27572 yeni müəssisə yaradılıb [16]. Proqramın icrası nəticəsində respublikamızın hər bir bölgəsində yeni istehsal və emal müəssisələrinin, xidmət və digər infrastruktur, turizm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və digər sahələr üzrə obyektlərin yaradılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların güzəranının xeyli yaxşılaşdırılması təmin olunub. Regionlarda infrastrukturun, o cümlədən, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı, nəqliyyat və rabitə infrastrukturəhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilib. Rayonlardakı mövcud əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə edilməsi bütün rayonların simasının dəyişməsinə səbəb olub.

Azərbaycan Respublikasında tikinti sektorunun inkişafında tikinti materialları sənayesinin rolu əvəzsizdir. Hal-hazırda bu sahənin inkişafında dövlət tərəfindən müəyyən islahatlar həyata keçirilir. Artıq xarici ölkələrdən bəzi tikinti materialları Azərbaycana gətirilmir. Onu da qeyd edim ki, tikinti materialları bazarında vəziyyət bilavasitə daşınmaz əmlak bazarının digər segmentlərindən asılıdır.

Hal-hazırda respublikamızda tikinti materialları sənayesi ölkəmizin tikinti sektorunun tələbatlarını lazımi səviyyədə ödəmə qabiliyyətinə malikdir. Buna misal olaraq, müasir tələblərə cavab verən Polad əritmə zavodunu, Qaradağda istehsal olunan sement və mişar daşını, Gilan holdinqin istehsal etdiyi alçıpan və s. göstərmək olar. Qeyd edək ki, ölkəmizdə istehsal olunan armatur, sement, mişar daşı və alçıpan xaricdə istehsal olunan məhsullardan heç də geri qalmır və bəzi hallarda hətta onları üstələyir. İstehsal olunan bu məhsullar rəqabətqabiliyyətlidir və beynəlxalq standartlara uyğundur.

§2.2 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələri və onlardan səmərəli istifadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1997-ci il 14 oktyabr tarixli fərmanı ilə “Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” qanunun qüvvəyə minməsi, ölkə iqtisadiyyatının və sahibkarlığın tənzimlənməsi sahəsində atılmış əhəmiyyətli addımlardandır [16]. Məhz bu fərmandan sonra yeyinti, yüngül, tikinti və tikinti materialları sənayesində, aqrar-sənaye kompleksində topdan satış və təchizat kanallarında fəaliyyət göstərən şirkətlər, holdinqlər və konsernlərin fəaliyyətlərinin inkişafına çox böyük təkan verildi.

Məlum olduğu kimi, maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Maliyyə siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi iqtisadi islahatların strategiya və taktikasının düzgün həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Hal-hazırda ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar istehsal sferasında səmərəli sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına böyük təkan verir.

Tikinti kompleksində də maliyyə siyasətinin səmərəliliyi, onun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu da öz növbəsində onun maddi-texniki bazasının istehsal potensialında, icraçıların ixtisas səviyyəsindən və layihə həllərinin elmi texniki dərəcəsindən asılıdır. Eyni zamanda tikintinin keyfiyyətinin, istehsal və idarəetmənin düzgün təşkili və tikinti prosesinin bütün iştirakçılarının ümumi fəaliyyəti də maliyyə siyasətinə təsir edən amillərdəndir.

Nəzərə alsaq ki, tikinti kompleksinin inkişafı hər bir ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişini təmin edən vacib sahələrdəndir. Bu baxımdan da tikinti kompleksinə yönəldilmiş maliyyə-kredit siyasətinin aparılmasının əhəmiyyəti artır.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən tikinti kompleksində investisiya fəaliyyəti aşağıdakı mənbələr hesabına maliyyələşir:

1. Bütçə vəsaitləri hesabına.
2. Xarici investisiyalar.

3. Başqa təşkilatların borc vəsaitlərinin cəlbə.
4. Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri hesabına.
5. Bank kreditləri.
6. Vətəndaşların xüsusi vəsaiti və sair vəsaitlər aid edilir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, 1995-2015-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi və sosial tərəqqisi tikinti kompleksinin geniş miqyaslı inkişafı ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

Qeyd edək ki, 1994-cü ilədək tikinti kompleksinin maliyyələşməsi dövlət büdcəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. O dövrdə dövlət həm sifarişçi həm də podratçı rolunda çıxış edirdi. Məlumdur ki, bunun əsas səbəbi ölkəmizin planlı iqtisadiyyat şəraitində olması idi.

Respublikamızda fəaliyyət göstərən tikinti kompleksinin 2015-ci ildə maliyyə mənbələri aşağıdakı formada olmuşdur [6;19] :

Cədvəl 2.1

		2015-ci il		
		Cəmi	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi %	Əvvəlki ilə nisbətən %
	CƏMİ	7 724944.8	100	81.6
1.	Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri hesabına	3 811 289.5	49.4	84.6
2.	Əhalinin xüsusi vəsaiti hesabına	309357.7	4.0	110.4
3.	Bank kreditləri	417124.1	5.4	109.3
4.	Büdcə vəsaitləri	2 705 911.3	35.0	73.6
5.	Büdcədən kənar fondlar vəsaiti hesabına	480 397.0	6.2	77.0
6.	Sair vəsaitlər	865.2	0.0	29.1

Cədvəldən də göründüyü kimi tikinti kompleksində maliyyə mənbələri daha çox öz vəsaitləri hesabına formalaşır. Bu da ölkə daxilində sahibkarlıq fəaliyyətinin yüksək səviyyədə olmasını sübut edir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, respublikada fəaliyyət göstərən rəqabətqabiliyyətli tikinti komplekslərinin fəaliyyəti ildən-ilə

inkişaf edir. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən tikinti komplekslərindən aşağıdakılarını göstərmək olar:

1. “ANT İnşaat Tikinti Təmir” MMC.
2. “Akkord” MTK.
3. “Şərrur” MTK.
4. “Gilan” MTK.
5. “Comfort” MTK.

Bazar iqtisadiyyat şəraitində maddi istehsalın digər sahələri kimi, əsaslı tikinti sahəsində də yeni yanaşma meydana gəldi. Belə ki, artıq tikinti kompleksləri müxtəlif sahibkarlar tərəfindən idarə olunur, dövlət isə dolayı yollarla onun fəaliyyətini tənzimləyir. Dövlətin iqtisadi tənzimləyici aləti kimi qanunları və normativ bazaları göstərmək olar. Eyni zamanda dövlət sifarişçi rolunda hər hansı tikintini maliyyələşdirə bilər. Dövlətin maliyyələşdirdiyi tikintilərə aşağıdakılar aiddir:

- Sosial təyinatlı obyektlər. Həmin obyektlərin genişləndirilməsi və rekonstruksiyası.
- Aqrar sənaye komplekslərinin sahələri.

Bu sahələr əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına maliyyələşdirilir:

1. Dövlət büdcəsi.
2. Yerli özünüidarəetmə orqanı olan bələdiyyələr.

Dövlət sektorundan fərqli olaraq, özəl sektor özü bazarın maliyyələşmə quruluşunu təyin edir. Məhz bu baxımdan özəl sektorda hər zaman inkişafı müşayiət olunur. Eyni zamanda özəl sektor büdcə vəsaitlərinin infrastrukturun inkişafına ayırmalarına da birbaşa təsir edir.

Qeyd edək ki, tikinti ilə yanaşı iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına da dövlət tərəfindən qayğı göstərilir. Azərbaycan Respublikasının ümumilli lideri Heydər Əliyev cənablarının 12 mart 1999-cu il tarixli 107 sayılı sərəncamı ilə “Təbii inhisarlar haqqında” qanunun qüvvəyə minməsi iqtisadi inkişafa təkan verdi. Bu qanun iqtisadiyyatımızın və dövlətimizin iqtisadi tənzimləmə fəaliyyətlərinin böyük

bir bloğunun qanunvericilik bazasının keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırılmasına əsas verdi.

Ölkəmizdə rəqabətqabiliyyətliliyini tənzimləyən dövlət strukturları mövcuddur. Hazırda bunu İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi həyata keçirir. Təbii inhisarların səmərəli tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması mövcud şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli vəziyyətə gətirilməsinin aktual amillərindəndir. Hər il Beynəlxalq İdarəetmə İnstitutu tərəfindən 100 ballı şkala üzrə milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliliyi müəyyənləşdirilir.

Qeyd edək ki, son dövrlərdə ölkə daxilində mənzil tikintisinin maliyyələşməsinin 100%-i özəl sektorun payına düşür. Burada 10% əhalinin öz şəxsi vəsaiti hesabına maliyyələşir [16]. Məlumat üçün qeyd edək ki, əhalinin öz şəxsi vəsaiti hesabına mənzil tikintisinin maliyyələşməsi ildən ilə artır. Bu da öz növbəsində ölkə daxilində iqtisadi durumun səviyyəsinin yüksək göstəricisinin bariz nümunəsidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, tikintinin inkişafında və onun maliyyələşməsində özəl sektorun yeri daha məqsəduyğun və əvəzsizdir.

Dünya təcrübəsinə istinad edərək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən tikinti təşkilatlarında iştirakçı qismində aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Sifarişçi.
2. Layihə firmaları.
3. İnşaat firması.
4. İstehsal kompleksi.
5. Xidmət kompaniyası.

Xidmət kompaniyaları əsasən xidmət göstərirlər və birbaşa tikintidən həmişə uzaq olurlar. Bu kompaniyaların əsas vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə xidmətləri.
- Marketing xidmətləri.
- Konsaltinq xidmətləri.

- Reklam xidmətləri.
- Müxtəlif tikinti təşkilatları arasında texniki və iqtisadi əlaqələr.
- Material təchizatı və s.

Məlumdur ki, fəaliyyət göstərən hər bir obyektin işçilərinin əmək haqqı ilə təmin olunması zəruri bir məsələdir. Məhz bu baxımdan da tikinti kompleksləri öz daxili quruluşlarında xidmət şöbəsinin saxlanılmasına ehtiyatla yanaşır. Qeyd edək ki, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında xidmət sahələrinin çoxu müstəqil fəaliyyət göstərir. Lazım gəldikdə tikinti komplekslər bu təşkilatlardan müqavilələr əsasında istifadə edirlər.

Bildiyimiz kimi tikinti kompleksləri yeni tikintiyə başlamazdan əvvəl ilk maliyyə vəsaiti nizamnamə kapitalının formalaşması nəticəsində yaranır. Nizamnamə kapitalı təsisçilər hesabına əldə edilən məssisənin əmlakıdır.

Son illər respublikada əsaslı tikintiylə birlikdə bütün növ sənaye sahələrində sahibkarlığın inkişafı üçün irimiqyaslı dövlət siyasəti həyata keçirilir. Məhz sahibkarlığın inkişafı üçün yaradılmış Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu indiyə qədər sahibkarlara milyonlarla manat güzəştli kreditlər vermişdir. Məhz bu kreditlər bir çox tikinti firmalarının ilkin maliyyə mənbələrini təşkil etmişdir. Sahibkarlıq sektorunun inkişafında “bir pəncərə” sisteminin tətbiq olunması da əhəmiyyətli rol oynayıb. Bundan başqa, dövlət sərhədindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması prosedurunun təkmilləşdirilməsi, bu sahədə də “bir pəncərə” prinsipinin tətbiq olunması sahibkarlığın inkişafı istiqamətində aparılan uğurlu siyasətin nəticəsi kimi qeyd olunmalıdır. Sahibkarlıq sektoruna dövlət tərəfindən göstərilən xüsusi qayğının daha bir nümunəsi kimi bu yaxınlarda İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyində yaradılmış 195-2 telefon məlumat mərkəzini göstərmək olar. Ölkənin bütün bölgələrində çalışan sahibkarlar onları maraqlandıran hər bir məsələ ilə bağlı bu xidmətin imkanlarından faydalana bilirlər. Azərbaycan hökumətinin məqsədyönlü siyasəti və əldə olunan uğurlu nəticələri beynəlxalq maliyyə institutlarının hesabatında da öz müsbət əksini tapıb. Məlum olduğu kimi, Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının hazırladığı “Doing Business-2009”

hesabatında respublikamız ən islahatçı ölkə elan olunub. “Doing Business-2010” hesabatında isə inkişaf meyillərinə və islahatların aparılmasına görə ən yaxşı ölkələrdən hesab edilib. Bundan başqa, Dünya İqtisadi Formunun illik hesabatında Azərbaycan global rəqabət indeksinə görə irəliləyərək mövqeyini xeyli yaxşılaşdırıb.

Azərbaycan dünyada iqtisadiyyatı ən sabit ölkələrdən biri kimi qiymətləndirilir. Yeni proqram daha geniş və əhatəliliyi ilə fərqlənir və hər bir qəsəbənin, kəndin infrastruktur təminatının daha da yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Növbəti proqram artıq kəndlərin və kəndlərarası yolların abadlaşdırılmasını, kommunal xidmətlərlə təmin olunmasını özündə əks etdirir. Yeri gəlmişkən, regionların inkişafı ilə bağlı proqramın icrasında Heydər Əliyev Fondunun gördüyü işləri xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” layihəsi çərçivəsində ən ucqar kənddə belə yaraşıqlı və bütün vasitələrlə təmin olunmuş məktəblər tikilib. Dövlət Proqramının icrası ümumilikdə bütün bölgələrdə canlanmaya səbəb olub. İstənilən sahibkar sərmayə qoymaq istəyərkən, ilk növbədə həmin ərazinin infrastrukturuna diqqət yetirir. İstər yerli, istərsə də xarici investorlar olsun, onlar istehsal və xidmət müəssisələrinin tikintisinə, turizm obyektlərinin yaradılmasına başlamaq istərkən regionlardakı enerji, qaz, kommunal xidmətlər, yol təsərrüfatı kimi amillərə ciddi fikir verirlər. Birinci proqramda başlıca məqsədlərdən biri də məhz bu məsələlərin həlli ilə bağlı idi. Proqramın icrası isə qeyd olunan məsələnin həlli istiqamətində əhəmiyyətli rol oynayıb və bütün bölgələrdə infrastruktur təminatı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşıb. Sənəddə nəzərdə tutulan tədbirlər həm vaxtından əvvəl, həm də tam həcmdə yerinə yetirilib. 2004-2008-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramının icrası respublikamızda infrastruktur, sənaye, nəqliyyat, rabitə, tikinti, kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, bölgəyə xarici investorların axınına təkan verib, eyni zamanda, yerli sahibkarların xarici bazara çıxışını stimullaşdırıb. Belə ki, yol və infrastrukturun yeniləşməsi sahibkarların yeni müəssisələr yaratmasında və istehsal olunan məhsulun bazarlara ixracında əhəmiyyətli rol oynayıb.

Buna görə də, infrastrukturun yaradılması əcnəbi sərmayəçilərin ölkəmizə cəlb olunmasını sürətləndirib və xarici bazarlara Azərbaycan istehsalçılarının çıxışını asanlaşdırıb. Regionlarda yaradılan yeni müəssisələr və iş yerləri həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin uğurları ilə bərabər təbii ki, həm də sahibkarların fəaliyyətinin nəticəsidir. Sahibkarların maliyyə təminatının yaxşılaşması onları daha çox layihələrdə təmsil olunmağa, daha çox sərmayə qoymağa həvəsləndirir. Sahibkarlıq sektorunun maliyyə təminatının yaxşılaşmasında isə dövlətin diqqət və qayğısı xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Hal-hazırda respublikamızda həyata keçirilən tikintilər, dövlətin tikinti sektoruna qayğısının bariz nümunəsidir. SSRİ dövründən fərqli olaraq, müasir şəraitdə “tikinti sahəsi” dedikdə müstəqil bir fəaliyyət növü başa düşülür. Bu sahibkarlıq fəaliyyət növü ilə Azərbaycan Respublikasında yaşayan istənilən hüquqi və fiziki şəxslər məşğul ola bilər.

Son zamanlar ölkəmizdə əhali ilə mənzil tələbatı arasında disbalans mövcuddur. Bunun da əsas səbəbi 2015-ci ildə əhalinin sayının 9 milyon nəfəri ötməsidir (19). Bu problemin aradan qaldırılması istiqamətində aşağıdakı istiqamətdə lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi labüddür.

Universal-kommersiya bankları vasitəsilə verilən ipoteka kreditlərinin şərtləri yumşaldılmalı və verilən ipoteka kreditlərinin uzunmüddətli olması təmin edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında “Yaşayış-tikinti əmanətləri haqqında” qanunu tez bir zamanda qüvvəyə minməlidir.

Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditinin inkişafı istiqamətində, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin faiz dərəcəsinin aşağı endirilməsi bu kredit növündən istifadəyə xeyli təkan verərdi. Belə ki, kredit faizinin 2 faiz endirilməsi daha məqsədə uyğun olardı. Bu halda ümumi kredit faizi 6 faizə qədər olacaq ki, bu da konsepsiyanın daha uğurla işləməsinə əlverişli şərait yaradardı. Həmçinin kredit kimi verilən vəsaitin məbləğinin 50 min manatdan daha yüksək olması da ipoteka kreditinə diqqəti artıracaqdır. Əksər ölkələrdə bu məbləğ bizdən xeyli yüksək, hətta mənzilin

dəyərindən də artıqdır. Məsələn, Hollandiyada kredit kimi ayrılan vəsait mənzil dəyərinin 125 faizinə bərabər olur [23].

Hal-hazırda ölkəmizdə ipoteka kreditinin hesablanması aşağıdakı formada həyata keçirilir. Deyək ki, hər hansı gənc bir ailə 30 min manat olan bir mənzili kreditlə almaq istəyir. Kredit müddəti 25 il, ilkin ödəniş 15 faiz, illik faiz dərəcəsi 12 faiz olarsa, həmin ailə 25,5 min manat kredit götürə biləcək. Bu zaman 4,5 min manat ilkin ödəniş, 268 manat 57 qəpik isə aylıq ödəniş təşkil edəcək. Bu halda bütün kredit müddətində bütün kredit müddətində gənc ailə 25,5 min manata qarşı 80 min 572 manat pul ödəməli olacaq. Bunun üçün onun aylıq gəliri 600 dollardan aşağı olmamalıdır [16]. Bu səbəbdən də təklif edərdim ki, ailə tərkibinin sayı və məcmu gəlirləri nəzərə alınmaqla, gənc ailələrin ilkin ödənişini dövlət öz üzərinə götürsün. Bu, dövlətin gənc ailələrə həqiqi güzəşti sayıla bilər.

Məlumat üçün qeyd edək ki, MDB ölkələri arasında ipoteka kreditləşməsi ilə bağlı ən güzəştli şərtlər məhz Azərbaycandır. Hazırda ipoteka kreditləri ən yaxşı halda Rusiyada illik 12 faiz dərəcəsi ilə, Qazaxıstanda 13-14, Ukraynada isə 15-16 faiz dərəcəsi ilə (Azərbaycanda maksimum 8 faiz) verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrdə güzəştli ipoteka kreditləri illik 10 % civarında (Azərbaycanda isə maksimum 4%) təklif olunur [12].

§2.3 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin normativ-hüquqi qanunvericilik bazası və onların reallaşma mexanizmi

Əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyəti sahəsində qanunvericilik bazasının inkişafının prioritet istiqaməti normativ sənədlərin işlənilməsi və qəbul edilməsidir. Bu sənədlər bütövlükdə investisiya prosesinin tənzimlənməsi və normallaşdırılması məsələsinə cavab verməli, investor üçün əlverişli “oyun qaydasını” yaradaraq, həmin məqsədə resursların təmərküzləşməsi və istifadəsinə onları oyatmağa çalışmalıdır.

Belə sənədlərin qəbul edilməsi ilə dövlət istehsal proseslərinə və iqtisadi artımın sürətinə təsir edə bilər.

Fəaliyyətdə olan qanunvericilik əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin bütün problemlərini və tərəflərini tam əhatə etmir, halbuki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində buna son dərəcə ehtiyac duyulur. Mövcud qanunvericilikdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrini, onların büdcə ilə qarşılıqlı əlaqəsini, qoyuluşların istifadəsinin səmərəliliyini, stimullaşdırılmasını tam tənzimləyən sənədlər kifayət etmir. Normativ bazada həmin boşluqların aradan götürülməsi, investisiya qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi çox mühüm məsələdir. Baş verə biləcək hər bir dəyişikliyin konkret növbəliyi tikinti sferasının vəziyyətinin təhlilindən, onun resurs təminatından, hər şeydən əvvəl, öz vaxtında maliyyələşdirilməsindən irəli gəlir.

Əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi təminatı məsələlərinə kompleks yanaşmanın zəruriliyi investisiya prosesinin ayrılmazlığı, iştirakçıların çoxluğu və qarşılıqlı münasibətlərinin müəkkəbliyindən irəli gəlir.

Azərbaycan Respublikasında tikintidə investisiya fəaliyyəti çoxlu normativ-hüquqi və metodiki sənədlərlə qanuniləşdirilib. Onları, bizim fikrimizcə aşağıdakı 3 qrupa bölmək olar:

1. Ölkə, regional, sahə səviyyələrində, habelə müəssisələr səviyyəsində, xarici şirkətlər və investorlarla qarşılıqlı təsirdə investisiya-tikinti fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə əsas müddəaları müəyyənləşdirən normativ bazaya.

Göstərilən normativ baza investisiya fəaliyyətinin yüksəldilməsinə, investisiya prosesinin bütün iştirakçıları üçün bərabər və səmərəli şəraitin yaradılmasına yönəldilən investisiya siyasətinin konseptual əsaslarını müəyyən edir.

2. Qaydaları müəyyənləşdirən normativ bazaya:

- investisiya layihələri və proqramlarının layihəqabağı əsaslandırılmasını;
- müəssisələrin, binaların və qurğuların tikintisinin layihə sənədlərinin hazırlanmasına, razılaşdırılmasına və təsdiqlənməsinə;
- binaların və qurğuların tikintisinin təşkili və idarə edilməsinə;

- obyektin istifadəyə verilməsinin təmin edilməsinə;

Göstərilən baza birinci qrup normativ sənədlərin qaydalarına əsaslanır və investisiya prosesinin həyat tsiklinin bütün mərhələlərinə tətbiq olunmaqla onlara ətraflı baxır.

3.İdarəetmənin konkret obyektlərinə (yarım sistemlərinə) tətbiq edilən ikinci qrup sənədlərin qaydalarını detallaşdıran və inkişaf etdirən normativ bazaya və bütün investisiya prosesi ərzində onlara kompleks baxılmasına. Məsələn, investisiya-tikinti fəaliyyətlərinin dəyərinin idarə edilməsi məqsədi ilə layihəqabağı mərhələdə, texniki-iqtisadi əsaslandırmanın tərkibində, layihə və ya işçi sənədlərində, müqavilələrdə və sazişlərdə, layihələrin sifarişçilərinin və podratçıların müsbəqə sənədlərində, işlərin yerinə yetirilməsi hesablamalarında, işlərin gedişinin planlaşdırılmasında və monitorinqində, investisiya-tikinti fəaliyyətlərinin iqtisadi və maliyyə təhlilində dəyər mütəyyən edilməsinə kompleks baxılması və əlaqələndirilməsinin dəyərinin qiymətləndirilməsi və qiymətin əmələgəlmə qaydaları qanuniləşdirilir. Odur ki, qiymətin əmələgəlmə sisteminin əsaslandırılmasına əsasən bir mərhələdən digərinə keçiddə hesablamaların nəticəsinin ardıcılıq yolu ilə aparılmasının təminatı zəruridir.

Hal-hazırda Azərbaycanda tikintidə investisiya fəaliyyətinin idarəedilməsi üzrə normativ baza ayrıca, kifayət qədər kompleks əlaqələndirilməmiş normativ sənədlərlə təqdim edilir. Bununla əlaqədar olaraq, aşağıdakıların yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir; birincisi, onların kompleks olması; ikincisi, investisiya-kompleksinin müasir vəziyyəti və inkişaf meyilləri, habelə layihələrə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün zəmanətin təmin edilməsi üzrə beynəlxalq tələblərin və standartların nəzər alınmasının təkmilləşdirilməsi. Ölkədə investisiya fəaliyyəti üçün mövcud olan qanunvericilik bazası investisiya fəaliyyətinin və onun iştirakçılarının spesifikasiyasını tam nəzərə almır. Əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin kommersiya və digər səmərəliliyini, regional istiqamətini, mülkiyyətə münasibətini və digər amillərini nəzər alan müvafiq normativ-metodik təminat lazımdır. Məsələn, respublika səviyyəsində bütün regional, hüquqi və fiziki şəxslər üçün həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya

əhəmiyyətli investisiya layihələrinin reallaşdırılması üzrə investisiya-tikinti fəaliyyətinin qaydaları yaradılmalıdır.

Hal-hazırda fəaliyyətdə olan Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu [1], “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu [2] və digər qanunvericilik aktları bir sıra müddəaları kifayət qədər konkret və tam göstərmir. Onlar sahələrin, regionların, investisiya-tikinti layihələrinin əhəmiyyəti və səmərəliliyinin spesifikasiyasına tətbiq edilməklə ətraflı mülahizəni tələb edir.

Uzun illər planlı iqtisadiyyatda yaşamış ölkə kimi bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq bir çox sahədə olduğu kimi tikinti sənayesində də investisiya fəaliyyətinin bazar qanunlarına uyğunluğunun təmin olunması və tənzimlənməsi üçün respublikamızda da islahatlar zəruri olmuşdur. Bu sahədə müvafiq hüquqi bazanın yaradılması əsaslı tikintinin yenidən formalaşdırılmasında çox əhəmiyyətli olmuşdur. Xüsusilə bu dövrdə yeni hüquqi bazanın yaradılması zamanı keçid iqtisadiyyatı amilləri bəzi fərqli yanaşmaları tələb edir. Bu ona görə baş verir ki, keçid iqtisadiyyatı ölkə yeni hüquqi baza yaradır və bu zaman bəzi çətinliklər yarandığından onları aradan qaldırmaq üçün alternativ yollar axtarılır.

Son illər ölkəmizdə investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq, sərfəli investisiya mühiti yaratmaq məqsədilə bu sahədə “açıq qapı” siyasəti həyata keçirilir. Ən son texnologiya və avadanlıqların, müasir idarəetmə metodlarının, ən əhəmiyyətli investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması yolu ilə yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı respublikamızın əsas iqtisadi siyasətini təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, digər sahələrdə olduğu kimi əsaslı tikinti sahəsində də investorların hüquqlarının müdafiəsi, yerli və xarici investorlara bərabər şəraitin yaradılması, mənfəətdən müstəqil olaraq istifadə sahəsində çoxlu sayda qanunlar, normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda ölkəmizdə bu sahədə mövcud olan iki əsas qanun var. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” və “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunları investisiyaların tənzimlənməsi sahəsində hüquqi münasibətləri tənzimləyir.

Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsini stimullaşdırmaq, onlara səmərəli mühit yaratmaq üçün bu sahədə müvafiq qanunların qəbul edilməsi əsas şərtidir. Bu mənada “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ölkədə xarici investisiyaların hüquqi prinsiplərini müəyyənləşdirir. Bu qanun xarici investorların hüquqlarının müdafiəsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər qanunvericilikdə hər hansı bir dəyişiklik baş verərsə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanun xarici investorlara bir çox təminatlar verir. Əgər yeni qəbul edilən qanunlar investisiya şəraitini pisləşdirsə 10 il müddətində investisiya qoyulan zaman mövcud olan qanunlar tətbiq olunur. Bu müddəə ölkənin müdafiəsini, milli təhlükəsizliyini, vergiləri müəyyən edən qanunların dəyişdirilməsi zamanı qüvvədən düşür. Ölkədə bütün müəssisələrin özəlləşdirilməsində, eləcə də səhmlərinin alınmasında xarici hüquqi və fiziki şəxsləri maneəsiz iştirak edə bilirlər.

Əsaslı tikintidə mövcud olan əsas problemlərdən biri, hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatına alınması proseduru böyük ölçüdə həll edilmiş, bu sahədə olan problemlər “Vahid pəncərə” prinsipi vasitəsi ilə öz həllini tapmışdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiyalı müəssisələr ölkədə qanunvericilik aktları ilə qadağan olunmamış istənilən fəaliyyətlə məşğul ola bilirlər.

Həmçinin mənfəətin xarici valyutalara konvertasiya edilməsi, başqa ölkələrə köçürülməsi, eləcə də reinvestisiya edilməsi ilə bağlı bir çox məhdudiyyətlər aradan qaldırılmışdır. Bu sahədəki bütün tədbirlər ölkəyə xarici investorların, maliyyə qurumlarının marağını kəskin şəkildə artırmışdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi baxımından digər əhəmiyyətli qanun “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanun ölkədə investisiya fəaliyyətinin ümumi hüquqi, sosial və iqtisadi şərtlərini müəyyən edir. Qanun investisiyanın ölkə iqtisadiyyatına intensiv cəlb edilməsinə, ondan səmərəli istifadəyə və investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Bu qanuna və tərəflər arasında bağlanmış müqavilə şərtlərinə riayət edilməzsə tərəflər müvafiq aktlarla məsuliyyət daşıyır. İnvestisiya fəaliyyəti zamanı yaranan

mübahisələrə bir qayda olaraq, məhkəmə, arbitraj məhkəməsi və münisflər məhkəməsi baxır.

İnvestisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinə dövlət investisiya qoyuluşlarının idarə olunması, investisiya şərtlərinin tənzimlənməsi və bu şərtlərə investorlar tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət daxildir. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi vahid sosial, iqtisadi və elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsi məqsədilə aparılır və dövlət, həmçinin yerli büdcə hesabına maliyyələşdirilir.

Respublika daxilində investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi qanunlar, qərarlar və normativ aktlar vasitəsilə həyata keçirilir. Əgər qanunlarda investorlara verilən təminatlar, hüquqlar və güzəştlər göstərilirsə, normativ aktlarda isə gömrük, ticarət, vergi və s. münasibətlər öz əksini tapır.

Ölkədə investisiya qoyuluşlarının reallaşma mexanizmlərindən biri də əsaslı tikintidə dövlət sifarişlərinin tender üsulu ilə həyata keçirilməsidir. Bu mənada dövlət sifarişi müəssisə və təşkilatlar arasında müsabiqə yolu ilə aparılır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə kapital ixracı prosesinin ən əsas əlamətlərinin biri ondan ibarətdir ki, dövlətlər tənzimləyici, nəzarət və stimulyaradan funksiyaları ilə bu prosesə fəal surətdə müdaxilə edirlər. Hər bir dövlət xarici kapital sahəsində özünəməxsus siyasət yürüdür. Onların əksəriyyəti bu sahədə liberal siyasət yürütdüyü halda, bəziləri də onları məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Bu məhdudiyyətlərə adətən kapitalın qoyulma sahəsində, gətirilən texnologiya, avadanlığın növünə, xarici kapitalın yerli iştirakçılardakı payına, mənfəətin köçürülmə payına və s. qoyulan tələblər aiddir.

İqtisadiyyatda xarici investisiyaların böyük rolu olmağına baxmayaraq Qərbi Avropa, ABŞ və Yaponiya iqtisadiyyata olan nəzarətin itirilməsindən qorxaraq onları müəyyən mənada məhdudlaşdırırlar. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeyi isə neytraldır. Bu dövlətlər ölkəyə qoyulan xarici investisiyaların həm artmasından, həm də azalmasından narahatdırlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bir tərəfdən iqtisadiyyata xarici nəzarətin artmasından, digər tərəfdən isə xarici maliyyə vəsaitlərinin azalmasından ehtiyat edirlər.

Ümumiyyətlə, dünya təsərrüfat əlaqələrində birbaşa xarici investisiyalar sahəsində liberallaşdırma meylləri məhdudlaşdırma meyllərindən qat-qat yüksəkdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda son vaxtlarda investisiya qanunlarına edilmiş 373 düzəlişdən 368-i liberallaşdırma istiqamətində edilmişdir [16]. Bu illər ərzində xarici investisiyaların təşviqi və qorunması sahəsində xarici dövlətlərlə 900-dən çox ikitərəfli müqavilələr bağlanmışdır [16]. Dünya dövlətlərinin əksəriyyətində xarici investisiyaların stimullaşdırılması üçün iri miqyaslı maliyyə və başqa tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Hazırda 50-dən çox stimullaşdırma tədbirləri mövcuddur [14].

Beynəlxalq miqyasda kapitalın hərəkətinə ölkələrin təsiri ondan ibarətdir ki, onlar kapital hərəkətindəki hər cür maneəçilikləri aradan qaldırır və əksinə xarici kapitalı təşviq edirlər. Bu vaxt həmin ölkələr milli iqtisadiyyatın mənafeyinin müdafiəsi üçün vacib olan bütün hüquq norma və prinsipləri özündə saxlamağa çalışırlar. Hər bir dövlət kapitalın xarici ixracına nisbətən, onun ölkəyə idxalına səy göstərir.

Xarici investisiyaların tənzimlənməsində dövlət aşağıdakı tədbirlərdən istifadə edir [8]:

- Maliyyə metodları: vergi güzəştləri, maliyyə yardımı, amortizasiyanın sürətləndirilməsi, sığorta tədbirləri, təminatlı kreditin verilməsi və s.

- Qeyri-maliyyə metodları: torpaq sahəsinin ayrılması, zəruri infrastruktura ilə təchiz edilməsi, texniki yardım göstərilməsi və s.

Bir sıra iqtisadçıları xarici investisiyaların tənzimlənməsində dövlətin müdaxiləsinin on halını ayırmışlar. Bunlar aşağıdakılardır [14] :

- xarici investisiyanın hüquqi tənzimlənməsi;
- bank sisteminin fəaliyyəti;
- vergi siyasət;
- ticarət siyasəti;
- fiskal siyasət;
- qiymətpoyma və əməkhaqqının tənzimlənməsi;

- iqtisadi stimulyasiya siyasəti;
- mülkiyyət hüququ;
- ölkədə mövcud “qara bazarın” miqyası;
- ölkədə istehsal olunan məhsul və xidmətlər məcmusunda dövlətin istehlak etdiyi pay.

Qeyd edilən hər bir göstərici baxımından dövlətin iqtisadiyyata qarışması 1-dən 5 baladək qiymətləndirilir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, iqtisadi azadlıq dərəcəsi xarici kapital üçün həlledici rola malikdir. Xarici kapital üçün geniş yol açılmasına və iqtisadiyyatın açıqlığına dövlətlərarası müqavilələr güclü təkan verir.

FƏSİL III Azərbaycanca əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin başlıca yolları

§3.1 Azərbaycanca əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılmasının başlıca yolları

İnvestisiya fəaliyyəti dedikdə milli iqtisadiyyatımızın bütün sahələrinə, o cümlədən tikintiyə, energetikaya və s. fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən investisiyaların yönəldilməsi başa düşülür. Tikintidə investisiya qoyuluşları bir sıra (pul vəsaiti, səhm, veksəl və digər qiymətli kağızlar, istiqraz vərəqləri, bank depozit qoyuluşları, daşınan və daşınmaz əmlak, maddi sərvət, intellektual sərvət, ixtira, layihə və konstruksiya işləri, torpaq sahələri və digər təbii sərvətləri və s.) formalarda həyata keçirilir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında tikintiyə qoyulan investisiyalar pul vəsaiti və Bank depozit qoyuluşları formasında həyata keçirilir.

Bildiyimiz kimi, tikinti kompleksi istehsal prosesləri ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də tikintidə iqtisadi səmərəliliyin artırılması istiqamətində yeni texnikaların istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Mütəxəssislərin fikrinə görə, tikinti kompleksinin əsas funksiyalarından biri elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişafı və onun nəticələrinin istehsalda daha tez tətbiq edilməsi, yeni texnologiya yaradılması və onun mənimsənilməsidir. Bəzən hər hansı xırda subpodrat təşkilatlarında elə ideya və texnologiya yaradılır ki, sonradan bəzi sənaye sahələrinin inkişafı üçün baza ola bilər. Tikinti kompleksinin sərbəst inkişafı üçün tələbatı ödəmək üçün yeni bazar yaradılmalıdır.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Dövlət müəyyən proqramlar həyata keçirir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında tikinti və maddi istehsalın digər sahələri üzrə məşğul olan kiçik və orta firmalarda hər hansı bir

yeniliyin ilk mərhələsindən, elmi-texniki ideyanın təcrübə sınaq mərhələsinə kimi bütün xərci dövlət öz üzərinə götürür. Bu da hər bir sahibkarın öz işinə daha həvəslə yanaşmasına səbəb olur.

Layihənin ilk mərhələsində elmi-texniki ideya maket nümunəsinə çatdırılan kimi, orta hesabla hər bir proqramın yerinə yetirilməsinə federal büdcədən 50 min dollar (altı ay müddətində) vəsait ayrılır. Proqram müvəffəqiyyətli olduqda əlavə 500 min dollar vəsait ayrılır. İkinci mərhələdə isə onlar iri tikinti korporasiyaları və xüsusi firmalara müraciət edirlər.

ABŞ-da tikinti firmalarında işçilərin orta sayı 10 nəfərdir. Finlandiyada 11, MDB ölkələrində təxminən 300-350 nəfər və ya göstərilən ölkələrdən 30-40 dəfə çox işçi çalışır. Göründüyü kimi, xaricdə tikinti sahələrində əsasən kiçik firmalar təşkil edir. Belə ki, ABŞ-da 50 nəfər qədər işçisi olan firmalar ümumi firmaların 98%-ni, Fransada 96,9%-ni, Yaponiyada 92%-ni, Almaniyada 91%-ni təşkil edir [23]. Lakin işçilərinin sayının az olmasına baxmayaraq onlarda MDB ölkələrində olan tikinti təşkilatlarının gördükləri işlərə bərabər iş görürlər. Yalnız bərabər və geniş hüquqlu bir neçə min kiçik və orta müəssisə şəbəkəsi yaratmaqla, rəqabətə əsaslanan inhisarı məhdudlaşdırmaq, sonradan isə aradan qaldırmaqla bazar iqtisadiyyatını, bazar mexanizmini formalaşdırmaq olar.

Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda kiçik müəssisələrin bilavasitə özəlləşdirilməsi, orta və iri müəssisələrin isə əvvəlcə Səhmdar Cəmiyyətlərə çevrilməsi və sonra özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [16]. Bu proqram özünü tikinti sektorunda daha açıq biruzə verdi. Belə ki, hələ SSRİ dövründə respublikada fəaliyyət göstərən tikinti TREST-ləri, tikinti kooperativləri və s. ləğv olunaraq Səhmdar Cəmiyyətlər və MMC-lər şəklində fəaliyyət göstərməyə başladılar. Sonradan isə rəqabət qabiliyyəti digər xarici və yerli tikinti təşkilatları meydana gəldi. Həmin tikinti təşkilatlarından aşağıdakıların göstərmək olar:

1. Gilan MTK.

2. Akkord.

3. “A+A” MTK

4. “ANT” MTK və s.

Hal-hazırda bu təşkilatlar inkişaf edərək tikinti kompleksinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası bütün sahələrdə olduğu kimi, tikinti sahəsində də bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi siyasətə üstünlük verir. Lakin keçmiş SSRİ-də, tikintinin həcmi, obyektlərin tikinti ardıcılığı, yerləşdirilməsi Dövlət Plan Komitəsi tərəfindən planlaşdırılır və yerlərdə qəbul olunmuş qərarlar əsasında həyata keçirildi. Bu zaman tikinti obyektlərinin layihələndirilməsi üçün zəruri sayılan dövlət standartları, texniki tələblər, tikinti norma və qaydaları və s. Dövlət Tikinti Komitəsinin tabeliyində fəaliyyət göstərən layihə, elmi-tədqiqat, layihə-sınaq və digər institutlar tərəfindən hazırlanırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq elmi, texniki, layihə-smeta, ekspert sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Tikinti kompleksinin inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədi Azərbaycanda tikinti kompleksinin təşəkkülü və milli iqtisadiyyatın sahə strukturunda özünəməxsus yer tutması, tikintidə sahibkarlığın inkişafı, inşaat bazasının formalaşdırılması, tikililərin möhkəmliyinin, etibarlılığını və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə dövlət siyasətinin istiqamətlərinin və tənzimləmə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti kompleksinin inkişafı istiqamətində investisiya qoyuluşlarının artırılmasında dövlət qanunlarının rolu əvəzsizdir. Dövlət tərəfindən bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin, ən vacib məsələ isə dövlət tərəfindən T.K.-ə uzunmüddətli kreditlərin ayrılmasıdır. Bu kreditlər ayrıldıqdan sonra dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən, kreditin təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarət olunmalıdır.

Tikinti kompleksinin fəaliyyətlərində inşaat materiallarının rolu böyükdür. Belə ki, layihə-axtarış şöbələri istisna olmaqla, digər şöbələrin işini tikinti sənaye müəssisələrinin hər hansı bir sahəsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Məlumdur ki, bina və yaxud istənilən obyektin tikintisini daş, kərpic, beton, armatur və s. inşaat

materiallarsız təsəvvür etmək çətindir. Bu inşaat materialları qanunvericiliyə uyğun olaraq dövriyyə vəsaiti şəklində balansda ötürülür və tədricən əsas fondlara çevrilir. Buradan da aydın görünür ki, tikinti qiymətinin formalaşması birbaşa tikinti materiallarında asılıdır. Məhz bu baxımdan da inşaat materiallarını istehsal edən tikinti sənaye müəssisələrinə dövlət tərəfindən güzəştlərin verilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bu da öz-özlüyündə bu sahəyə investisiya axınına təkan verərdi.

Ümumiyyətlə, müasir şəraitdə tikinti kompleksində və yaxud tikinti sənaye müəssisələrində investisiya siyasətinin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- xarici investorların sayını artırmaqdan ötrü, onların payının artırılması;
- vəsaitləri mövcud müəssisələrin (istehsalın) texniki cəhətdən yenidən silahlandırılmasına və yenidən qurulmasına qoyulması və uyğun olaraq onların yeni tikintidə xüsusi çəkisinin azaldılması;
- investisiyaların xüsusilə maşınqayımının, tikintinin baza sahələrinə yönəldilməsi;
- kapital qoyuluşunun resurs istehsal və emal edən istehlak sahələrində yaxşılaşdırılması.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi əsas etibarilə vergiqoyma mexanizmi, amortizasiya siyasəti, investisiyaların maliyyələşdirilməsinə büdcə ayırmalarından istifadə edilməsi və digər iqtisadi metodların vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatını və investisiya qoyuluşlarını tənzimləyən ən mühüm amillərdən biri də amortizasiya siyasətidir. Ölkədə son dövrlərdə davam edən amortizasiya siyasəti əsas fondların təzələnməsinə mənfi təsir edir və elmi-texniki tərəqqinin işinə maneçilik törədir. Amortizasiya formalarının normalarının aşağı olması nəticəsində əsas fondların aktiv (maşın və avadanlıqları və s.) və passiv (bina və qurğular) hissələri uzun müddət təzələnmirdi. Amortizasiya hər ildə əsas fondların orta illik dəyərinə bərabər sürətdə ayrılırdı, lakin

məlumdur ki, bu fondların aşınması bərabər olmur. Praktikada ancaq əsas fondların fiziki aşınması nəzərə alınır və maya dəyərinin tərkibində qeyd olunurdu. Məlumdur ki, elmi-texniki tərəqqi dövründə əsas fondların və onların aktiv hissələrinin fiziki aşınmasından əvvəl tələblərə cavab verən mənəvi köhnəlmə nəzərə alınmalıdır. Təsadüfi deyil ki, əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin arta yaşı Yaponiyada 5-6 il, Almaniya da 7-8 ildir [9]. Bizdə isə fondların mənəvi köhnəlməsi əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi dövrlərində, yəni 10-15 ildə bir dəfə nəzər alınır [9]

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə amortizasiya siyasəti dövlətləşdirildi və mərkəzləşdirildi. Amortizasiya normaları, onların əlavə edilmə müddətləri, təmir və tam bərpa etmək haqqında məsələləri, mənəvi köhnəlməni qeydə almaq və s. həmin fondların sahibi özü fiziki aşınmasına qədər pozmaq və dəyişdirmək olar. Bu cür amortizasiya siyasəti ilə əsas fondların tənzimlənməsi və modernləşməsi sahəsində müvəfəqiyyətlər əldə etmək fond verimi göstəricisini yüksəltmək olar. Bu da öz-özlüyündə bu sahəyə investisiya qoyuluşuna stimula verən bir hal kimi qiymətləndirilir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, investisiya təhlilində iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı digər baxışlar da daxil edilməlidir:

1. İnvestisiyanın maliyyə təminatı investisiya dövrünün ən əsas bölməsi olan kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsinin mənbəyi olmalıdır.

2. İnvestisiya haqqında qərar qəbul edilməsinə mühüm təsir göstərən qeyri-material amilləri (miqdar cəhətdən qiymətləndirilməyən) təhlil edilməlidir.

Ekoloji amilə də xüsusilə baxılmalıdır.

Eyni zamanda investisiya haqqında qanunvericilik, təhlükəsizlik, vergiqoyma haqqında qanunvericiliyə və s. kimi olaraq investisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi probleminə 2 formada baxmaq olar.

3. Bazarda kapital qoyuluşunun alternativ sahəsinə nəzərə alan investisiya səmərəliliyinin müqayisəli məsələlərinin işlənilməsi.

İstehsal xarakterli sahələrə yönəldilən investisiyaların zərərsizliyinin təmin edilməsinin səmərəlilik səviyyəsinin ümumi iqtisadi konyukturu tələbləri tədqiqatının aparılması. Bu əlverişli investisiya rejimi yaradılmasına yönəldilən investisiyanın firma daxili strategiyasının və dövlət siyasətinin ən mühümüdür.

Bakıda gedən yaşayış binalarının tikintisindən aydın olur ki, tikinti kompleksləri investisiyanı daha çox mənzil tikintisi sahəsinə yönəldir. Bu da ölkədə alıcılıq qabiliyyətinin yüksək səviyyədə olmasının bariz nümunəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, regionlarda bu hal heç də qənaətbəxş deyil. Əlbəttə, bu cür investisiya axınını Bakıdan kənara, istiqamətləndirmək məqsədəuyğun olardı. Bu da birbaşa dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir.

Bakıda tikinti sektorunda sadələşdirilmiş verginin tətbiq olunması müsbət istiqamətdə öz bəhrəsini vermişdir. Bu baxımdan da bu cür iqtisadi islahatların regionlarda aparılması da daha məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycanın hər bir regionu təbii sərvətlərlə münbitdir. Bu da tikinti kompleksinin yerli xammallardan istifadə etməklə inşaat materiallarının ucuz qiymətə başa gəlməsinə əlverişli şərait yaradır.

Qeyd etməliyəm ki, regionlarda tikinti sektorunun investisiya axınına maneə yaradan əsas səbəb kimi, regionlarda kredit resursların və özəl bankların filiallarının zəif səviyyədə fəaliyyətini göstərmək olar. Lakin, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun əsasnaməsində olunan dəyişikliklərdən sonra bu problemlərin həlli istiqamətində qismən də olsa müəyyən nailiyyətlər əldə olundu.

Məlum olduğu kimi, 11 fevral 2004-cü il tarixində Azərbaycan Respublika Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı imzalandıqdan sonra, regionlarda tikinti sektorunda köklü dəyişikliklər müşahidə olundu. Qoyulan investisiyaların daha çoxu dövlətin payına düşsə də, podrat işlərini yerli tikinti kompleksləri həyata keçirdi. Bu da öz-özlüyündə yeni iş yerlərinin açılmasına, vergi daxilolmalarının artmasına təkan verir.

Prezidentin imzaladağı bu fərmandan sonra, xarici investorlar da maddi istehsalın digər sahələri ilə yanaşı tikinti sektoruna da yatırımlar və kreditlər ayırmışlar. Bu

baxımdan Azərbaycan Respublikasına ayrılan kreditlər arasında ən böyük paya sahib olan Dünya Bankı ilə ümumi dəyəri 108,8 milyon ABŞ dolları olan beş layihə imzalanmışdır [16].

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, maliyyələşdirilən layihənin 86,4%-i ölkənin regionlarının payına düşür. Qoyulan investisiyalar rayonlararası yolların və körpülərin yenidən qurulması və tikintisinə, su kanallarının, su anbarlarının tikintisinə, artezian quyularının qazılmasına, meliorasiya işlərinin görülməsinə, rayonların su təchizatının və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulmasına, məktəb və xəstəxana, idman komplekslərinin, əlillər və şəhid ailələri üçün yaşayış binalarının tikintisinə və s. yönəldilmişdir.

Ümumiyyətlə, müasir şəraitdə investisiya siyasəti və tikinti kompleksinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri layihələrə yönəldilən kapital qoyuluşunu artırmaq və fəaliyyətdə olan əsas fondların yenidən qurulması və modernləşdirilməsinin genişləndirməkdir. Məhsul istehsalı və xidmətlər göstərilməsində yeni güclərin yaradılmasına, mövcud binaların, qurğuların, istehsal sahəsinin, tikintilərin sahəsinin mənimsənilməsinə və mövcud infrastrukturların istifadəsi məqsədilə hazırlanan layihələrə üstünlük verilməlidir.

Bildiyimiz kimi tikintinin həyata keçirilməsi uzun bir prosesdir. İnvestor bu zaman müəyyən risklərlə üzləşir. Əsas risk kimi inflyasiyanı göstərmək olar. Belə ki, mövsümü dünyada maliyyə böhranın tikintiyə böyük təsirini görmək olar. Yay fəslində tikinti kütləvi şəkildə həyata keçirilir. Soyuqlar düşdükdə isə tikintinin tempi aşağı düşür. İnşaat materiallarının qiyməti ucuzlaşır ki, bu da investorun yayla müqayisədə çəkdiyi xərclərin 10-15%-i ucuz başa gəlir. Bu cür təhlükələrin qarşısını almaqdan ötrü dövlətin aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- inflyasiya nəticəsində tikinti komplekslərinə dəyən ziyanın müqabilində dövlət tərəfindən subsidiyaların ayrılması;
- əsaslı tikinti sahəsində azad bərabər hüquqlu sahibkarlıq fəaliyyətini yaratmaq;
- hazır tikinti məhsulunun keyfiyyətini və istehlak xüsusiyyətini tamamilə yüksəltmək;

- dövlət əhəmiyyətli tikinti layihələri həyata keçirilən yerli tikinti investisiya komplekslərinə üstünlük verilməsi;
- investorlarla kredit verənlər arasında iqtisadi münasibətləri dəyişdirmək əsasında səmərəli kredit siyasətini həyata keçirilməsi;
- fond bazası, qiymətli kağızlar bazarı təşkil etmək.

§3.2 Azərbaycanca əsaslı tikintinin investisiya potensialından səmərəli istifadənin stimullaşdırılması

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya fəaliyyətinin düzgün tənzimlənməsi dövlətin apardığı iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Belə ki, ölkə daxilində əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında 13 yanvar 1995-ci ildə imzalanmış “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanun mühüm rol oynayır.

Dövlət tərəfindən investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilir [14]:

- vergitutma subyektləri və obyektlərində güzəştli vergi dərəcələrinin və stimullaşdırıcı vergi sisteminin tətbiqi;
- kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, o cümlədən əsas fondların sürətli amortizasiyası yolu ilə amortizasiya üzrə güzəştlər ayrı-ayrı iqtisadi sahələr, əsas fondların və avadanlığın müxtəlif növləri və elementləri üçün dəyişkən və fərqli müəyyən edilə bilər;
- ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subvensiya, subsidiya, büdcə borclarının verilməsi;
- dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi;
- antiinhisar tədbirlərinin görülməsi;
- torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- investisiya layihələrinin ekspertizasının keçirilməsi və s.

Göstərilən problemlərin aradan qaldırılması ölkə daxilində əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına və iqtisadi inkişafa təkan verəcəkdir.

Tikinti kompleksində mühüm məsələlərdən biri maşın və avadanlıqlarla təchizat məsələsidir. Belə ki, texnikanın son nailiyyətlərindən istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu kimi məsələlərin aradan qaldırılmasında dövlət də lazımi tədbirlər görür. Müxtəlif lizinq kompaniyalarının fəaliyyəti və müəyyən güzəştli kreditlərin verilməsinə baxmayaraq, mühüm məsələlərdən biri əlverişli vergi siyasətidir.

Bazar münasibətləri təşəkkül tapmış, inkişaf etmiş ölkələrin vergi siyasəti və sistemi, müxtəlif vergi güzəştlərinin tətbiqi, tikinti sahələrinin inkişafına stimulu gücləndirir.

Tikinti kompleksinin və digər subpodrat təşkilatlarının inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması mütləq vergiqoyma mexanizminin tətbiqi ilə tənzimlənir. Bunun isə mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergitutma dərəcəsi istehsalın rentabellik səviyyəsinə görə deyil, gəlirin məbləğinin mütləq artmasına görə hesablanmalıdır. Belə mütləq vergiqoyma mexanizminin tətbiqi iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. İstehsalatda elmi-tədqiqat işlərinin, elmi araşdırmaların texniki konstruktor işlərinin daha çox tətbiqinə maddi stimulaşdırma yaradır.

Bazar iqtisadiyyatının yüksək inkişafı səviyyəsi ilə fərqlənən qərbi ölkələrində elmi axtarışların, riskli firma və tikinti təşkilatlarının fəaliyyətini stimullaşdıran vergitutma sistemi vasitəsilə elmi-texniki tərəqqinin stimullaşdırılmasının müxtəlif formalarının təsiri də müxtəlifdir. Belə ki, köhnə əsas fondların hesabdan silinməsi vergitutma bazasını məhdudlaşdırmaqla, kapital tutumlu sahələrdə texniki tərəqqinin stimullaşdırır, müəyyən mənada tikinti təşkilatlarında sahə strukturunu saxlamağa imkan verir. Lakin, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə ayrılan xərclərlə əlaqədar olan güzəştlər daha mütləqdır. Bu da sonda elmi tutumlu sahələrin inkişafına əlverişli şərait yaradır.

Tikinti sektoru ilə yanaşı iqtisadiyyatın digər sahələrinin investisiya potensialından səmərəli istifadəni stimullaşdırmaq üçün əlverişli investisiya

mühitinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada investisiya mühitinin ümumi təhlilinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya mühiti – investisiya bazarının həcmi, cəlbediciliyi, risk səviyyəsini müəyyən edən, daxili və xarici amillərin məcmusudur. İnvestisiya mühiti bu və ya digər ölkədə, region və ya sahədə investisiya qoyuluşları üçün əlverişli və ya əlverişsiz şəraitin olmasını əks etdirir. Başqa sözlə, investisiya mühiti – investisiya proseslərini həyata keçirilən şəraitdir. Bu şərait bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan qanuni-normativ, sosial-siyasi və digər amillərin təsiri altında formalaşır və ölkə, region, şəhərdə investisiya fəaliyyətinin şəraitini müəyyən edir.

İnvestisiya iqliminin formalaşmasına, bir tərəfdən, dövlətin investisiya siyasəti, digər tərəfdən isə - investisiya obyektlərinin fəaliyyəti təsir edir. Bazar münasibətlərinin inkişafı investisiya obyektlərinin bu prosesdə rolunu artırır. Sahibkarlar bazarı nəzərə alaraq müəyyən edirlər ki, nəyi, hansı həcmdə istehsal edib, hansı həcmdə istehsal edib, hansı qiymətə və hansı bazarlarda satışa çıxartsınlar. Daha çox gəlir əldə etmək üçün şirkətlər şirkətlər yeni ideyalara, yeni istehsal vasitələrinə investisiya qoyur bu da ölkədə iqtisadi artım üçün zəmin yaradır. Xüsusi şirkətlər isə öz növbəsində büdcəyə gedən vergi daxilolmalarının əsas mənbəyidir və nəticə etibarı ilə onların hesabına əhaliyə səhiyyə, təhsil və digər dövlət tərəfindən həyata keçirilən xidmətlər maliyyələşdirilir. Məlumdur ki, investisiya prosesi ölkənin gələcəyini formalaşdırır, rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Bu səbəbdən dövlət investisiya prosesi genişləndirməkdə, onu stimullaşdırmaqda maraqlıdır. İnvestisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün dövlət investorların iqtisadi maraqlarına təsir edərək, iqtisadi mexanizmlər vasitəsi ilə investisiyaların gəlirlilik səviyyəsini artırma bilər.

Əlverişli investisiya mühitinin formalaşma mexanizmi investisiya aktivliyini təmin etmək məqsədi əlverişli investisiya iqlimini yaradılmasını nəzərdə tutur və bura aşağıda adı çəkilən tədbirlər daxil olunur:

- vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- amortizasiyanın hesablanması və amortizasiya ayırmalarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- investisiya fəaliyyəti subyektləri üçün xüsusi vergi rejimlərinin təyin edilməsi;
- investorların maraqlarının qorunması;
- investisiya fəaliyyəti subyektlərinə torpaq və digər təbii resurslardan imtiyazlı istifadə şərtlərinin verilməsi;
- əhalinin vəsaitlərindən, investisiya və digər büdcədən kənar maliyyə vəsaitləri kimi, mənzil tikintisi və sosial-mədəni təyinatlı obyektlərin tikintisindən istifadə;
- reytinglərin daimi həyata keçirilməsini və investisiya fəaliyyəti subyektlərinin reyting qiymətləndirilməsinin nəşrini aparan analitik-informasiya mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı;
- anti-inhisar tədbirlərinin qəbul edilməsi;
- kreditləşmənin həyata keçirilməsi zamanı girovlardan istifadə imkanlarının genişlənməsi;
- maliyyə lizinqinin inkişafı;
- inflyasiyanın azadılması;
- inflyasiya templərinə müvafiq olaraq, əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsinin aparılması;
- investisiya fəaliyyəti subyektlərinin şəxsi investisiya fondlarının formalaşmasını stimullaşdırmaq.

Əlverişli investisiya mühitinin formalaşması mexanizmi, bir tərəfdən, dövlətin investisiya siyasətindən, digər tərəfdən isə investisiya obyektləri olan müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsindən asılıdır. Bazar şəraitində xüsusi şirkətlər investisiya sahəsində qərarları sərbəst qəbul edirlər. Dövlət isə bazar şəraitində səmərəli olmayan sahələrə təsir edir.

Məsələn, vergi sistemi vasitəsi ilə investisiya prosesləri arasında əlaqə yaradır, vergi güzəştləri vasitəsi ilə investorları stimullaşdırır. Vergi güzəştləri mexanizmi qoyulan kapitalla nisbətən alınan gəlirdən verginin tutulmamağını təmin edir. Bu normalar sahələr üzrə fərqlənir və qabaqcıl sahələrdə maksimal səviyyədə olur. Beləliklə, investisiyaların strukturu proqressiv olduqca vergi azalır. Bu iqtisadi mexanizm vasitəsi ilə investisiya prosesinin məsrəfləri azaldılır, qoyulan kapitalın

gəlirlilik səviyyəsi artırılır. Eyni zamanda vergilərin azalması hesabına kapital qoyuluşlarının mənbələri də artır. Belə sistem investorları aktiv olmağa stimullaşdırır, investisiya fəaliyyətinə qoşulmayan müəssisələrin isə gəlirdən tutulan vergiləri yüksək olduğuna görə onların rəqabət qabiliyyəti aşağı düşür.

İnvestisiyaya vergi krediti mexanizmi vasitəsi ilə də dövlət qabaqcıl texnologiyaları tətbiq edən müəssisələri dəstəkləyir. Vergi kreditindən istifadə etmək üçün müəssisələrin məsrəflərində yeni texnologiyaların payının sahə üzrə orta göstəricidən çox olması əsas şərtidir. Belə göstəriciləri olan firmalar xüsusi kreditdən istifadə etmək hüququ qazanır və bu kredit vasitəsi ilə vergini ödəyirlər. Vergi kreditinin faizi az, müddəti isə uzun olduğuna görə o, müəssisə üçün əlverişli olur. Vergi krediti banklar üçün əlverişli olsun deyə onlar dövlət sığortası, güzəştli vergi və s. vasitələrlə həvəsləndirilir. Qabaqcıl texnologiyaları tətbiq edən müəssisələr üçün güzəştli vergilərdən başqa sürətləndirilmiş amortizasiya norması da tətbiq olunur. Sürətləndirilmiş amortizasiya nəticəsində xərclər artır, vergiyə cəlb olunan məbləğ isə azalır. Beləliklə, müəssisələr üçün sürətləndirilmiş amortizasiya rejimi əlverişli olur və onlar əsas kapitalın yenilənməsinə vəsait yönəltmədə maraqlı olurlar. Sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqi nəticəsində əmtəə bazarlarının həcmi və investisiyalara tələb artır, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün şərait yaradılır.

Adı çəkilən fiskal tədbirlərlə yanaşı investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə dövlət pul-kredit vasitələrindən də istifadə edə bilər. Məsələn, Mərkəzi Bank faiz dərəcəsinin azaldılması vasitəsi ilə kreditləri ucuşlaşdırır və sahibkarlar üçün əlverişli olmasının təmin edir.

Yığılmanın artmasını təmin etmək üçün və onların investisiya resurslarına çevrilməsi məqsədi ilə dövlət satınalmaları da tətbiq oluna bilər. Dövlət satınalmaları daxili bazarın həcmi genişləndirir, bu da öz növbəsində sahibkarlara istehsalı genişləndirmək üçün zəmin yaradır. Dövlət sifarişlərinin müsabiqə əsasında yerləşdirilməsi ən səmərəli və qabaqcıl istehsalın yayılmasına şərait yaradır. Beləliklə, investisiyaların stimullaşdırılmasından başqa onların ən səmərəli istifadə istiqamətinin inkişafı təmin olunur. İnvestisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması təkcə

gəlirlərin artması ilə kifayətlənmir, dövlət onlarla yarana biləcək itkilərin azaldılması sahəsində fəaliyyət göstərir, ehtimal olunan riskləri azaltmağa və ya aradan qaldırılmasına çalışır.

Dövlətin antiinhisar siyasəti bazarın istənilən sahəsinə daxil olma risklərini azaldır, antiinflasiya siyasəti isə kapitalın dəyərinin azalması riskini müəyyən dərəcədə yumşaldır. Təsərrüfat hüququnu təkmilləşdirərkən dövlət sahibkarları biznesdə tərəf müqabillərinin qeyri-qanuni addımlarından müdafiə edir, tələb olunursa baş vermiş itki və ziyanı görə kompensasiyanı ödəməyə məcbur edir. Bu da kommersiya risklərinin azaldılmasının bir formasıdır. Xarici investisiyalara gəldikdə onlar tərəfindən qoyulan investisiyalara dövlət zəmanət verir və riski öz üzərinə götürür. Müasir dövrdə iri kapital qoyuluşu tələb edən elm tutumlu istehsalın mahiyyəti artır. Qoyulan kapitalın qayıtma müddəti uzun olması və nəticələrin qeyri-müəyyən olması bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün kommersiya risklərinin yüksək olması problemini yaradır. Nəticədə, yüksək kommersiya riskinin mövcudluğu bu sahələrə kapital qoyuluşunu azaldır. Dövlət perspektiv elmtutumlu sahələrin inkişafını dəstəkləmək və kommersiya risklərini azaltmaq üçün özü belə layihələrin iştirakçısı və ya investor kimi çıxış edə bilər.

Hal-hazırda respublikada əlverişli investisiya mühitinin təmin edilməsi istiqamətində yerli qanunvericilikdə əsaslı dəyişikliklər istiqamətində lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Müasir qanunvericilik 95 faiz Avropa standartlarına uyğun istiqamətdə aparılır. Əlverişli investisiya mühiti yaratmaqdan ötrü hər gün yenilik və islahatların aparılması dövlətin qarşısında duran ən zəruri məsələdir. Qeyd edək ki, tam investisiya mühiti yaratmaq mümkünsüzdür. Ancaq dövlət bu yenilikləri izləməyə çalışır. Buna misal olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilatın təmin edilməsi tədbirləri haqqında 25 oktyabr 2007-ci il tarixli imzaladığı fərmanı göstərmək olar. Bu qərara əsasən yerli və xarici investorlar hansısa sahəyə investisiya yatırmaq üçün bir neçə yox, bir quruma müraciət edirlər. Yeni qəbul olunmuş sərəncama əsasən artıq investisiya yatırılması üçün lisenziya və digər

icazələri yalnız bir qurum verir. Bu proqram artıq dünyanın bir neçə inkişaf etmiş ölkəsində tətbiq edilir və öz səmərəli nəticəsini verir.

Tətbiq olunan “bir pəncərə” sistemindən bütün sahibkarlıq subyektləri istifadə edə bilər. Məlumdur ki, tikinti sahəsi öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə maddi istehsalın digər sahələrindən fərqlənir. Düzdür təmir-tikinti müəssisəsi və yaxud firması kimi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduqda heç bir maneəyə rast gəlinmir. Lakin, yaşayış və qeyri-yaşayış binalarının tikintisi zamanı sahibkarlar çoxsaylı maneələrlə üzləşirlər. Hər hansı bir yaşayış binası və yaxud kompleksi tikməkdən ötrü tikinti təşkilatı aşağıdakı orqanlardan müvafiq icazə almalıdırlar.

- Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti.
- Fövqəladə Hallar Nazirliyi.
- Ekologiya Nazirliyi.
- Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi

Bu da müəyyən mənada inhisarçılığa gətirib çıxardır. İstər xarici, istərsə də daxili investorların bu sahəyə investisiya qoyuluşlarında çətinliklər törədir. Demək olar ki, bəzən hər hansı bir obyektin tikintisinə icazə aylar və yaxud illərlə uzadılır. Məhz bu baxımdan da bu problemin həll istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Konkret olaraq, bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara da “bir pəncərə” sisteminin tətbiq olunması ölkədə tikinti obyektlərinin dinamik artımına stimül verərdi.

Bu süni maneələrə baxmayaraq son illər iqtisadi sahədə böyük uğurlar qazanan ölkəmizdə tikinti sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Azərbaycanda sosial-iqtisadi sahədə həyata keçirilən çoxsaylı proqramlar sırasında əsaslı tikinti üzrə layihələr xüsusi yer tutur. Hazırda iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsini təşkil edən əsaslı tikinti sahəsinin ümumi daxili məhsulda payı 7%-dən çoxdur. Azərbaycanda hal-hazırda fəaliyyət 1700-dən çox podratçı tikinti gücü ilə cari ildə 5 milyard dollardan artıq tikinti işlərinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır [16].

Azərbaycan Respublikasında 2003-cü ildə daxili investorların həcmi 938 milyon olduğu halda, 2007-ci ilə bu göstərici 4038 milyon manat artmışdır [16;19]. Bu artım

həm dövlət vəsaitlərinin, həm də özəl investorların hesabına təmin olunmuşdur. Ancaq dövlət investisiyaları yerli özəl investisiyalarla müqayisədə daha sürətlə artmışdır. Belə ki, əgər 2003-cü ildə daxili investisiyaların 59,7%-i dövlət qurumlarının payına düşürdüsə, 2007-ci ildə bu göstərici 81,2% təşkil etmişdir [16;19]. Dövlətimizin apardığı uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsində daxili investisiyalar genişlənərək xarici investisiyaları üstələmişdir. Bu da çox qənaətbəxş bir haldır.

§3.3 Əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Müstəqillik qazandıqdan sonra yeni iqtisadi formasiyaya keçidlə əlaqədar olaraq respublikamız keçid iqtisadiyyatı dövründə çoxlu sayda çətinliklərə məruz qalmışdı. Xüsusən müstəqilliyin ilk illərində xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin yenidən qurulması üçün böyük məbləğdə investisiya qoyuluşları tələb olunurdu. Bu illərdə əsaslı tikintidə özəl sektorun payı demək olar ki yox idi. Ölkədə aparılan tikinti işlərinin böyük bir qismi dövlət hesabına aparılırdı. Bu dövrdə aparılan tikinti işləri əsasən infrastrukturun qurulmasına, əhalinin sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdir. Lakin ulu öndərimiz Heydər Əliyevin uğurlu xarici və daxili siyasəti nəticəsində iqtisadi sahədə bu illər ərzində böyük uğurlar əldə olundu. Məhz 1994-cü ildə dünyanın aparıcı şirkətləri ilə imzalanan “Əsrin müqaviləsini” buna misal göstərmək olar. Bu hadisə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında böyük təkan rolunu oynamış, ölkəyə böyük məbləğdə investisiyalar qoyulmuş, neft sənayesi ilə birlikdə digər sahələrin də inkişafı təmin olunmuşdur.

Artıq ölkəmiz öz iqtisadi inkişafının pik nöqtəsinə çatmış, özünü qabaqcıl ölkə kimi dünyada tanıtmışdır. Ölkədə qeyri-neft sahəsinin inkişafında böyük işlər görülmüş, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində çoxlu sayda uğur əldə olunmuşdur. Bu sənaye sahələrindən biri də tikinti sektorudur. Əgər müstəqilliyin ilk illərində

tikinti sektorunda özəl sərmayənin payı demək olar ki, yox idisə hal-hazırda bu sahəyə qoyulan investisiyanın böyük bir qismi özəl sektorun payına düşür. Hər il əsaslı tikintiyə milyonlarla investisiyalar qoyulur. Son illər xarici investorların sayında da çoxlu sayda artım müşahidə olunmuşdur.

Son illər investisiyaların həcmnin kəskin şəkildə artımı investisiya qoyuluşlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi problemini aktual etmişdir. Əgər əvvəllər investisiyaların tənzimlənmə sahəsində dövlətin müdaxiləsi yetərli idisə, hal-hazırda xüsusən əsaslı tikinti sahəsində yaşanan kəskin yüksəlişlə əlaqədar olaraq o, müəyyən qədər yetərsiz qalır. Ələxsus, tikinti sənayesində investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsində mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə böyük ölçüdə ehtiyac duyulur. Ümumiyyətlə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsində aşağıdakı tədbirlərin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədə uyğun olardı:

- maliyyə sənaye qruplarının yaradılması;
- mülkiyyətçinin hüquqlarının qorunması;
- vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- lisenziyalaşdırmanın və müqavilə hüquqlarının inkişaf etdirilməsi.

Dövlət maliyyə sənaye qrupları və holdinqlər yaratmaqla ölkədə investisiya fəaliyyətinin sistemə keçirilməsinə müvəffəq ola bilər. Holdinqlərin yaradılması onun iştirakçılarına aşağıdakı amillər hesabına öz fəaliyyətlərini genişləndirməyə imkan verir. Başqa sözlə, səhmlərin alınması hesabına onlar firmalar üzərində nəzarəti həyata keçirmək, iri şirkətlər vasitəsi ilə kommersiya fəaliyyətini reallaşdırmaq, dövlətlə özəl qurumlar arasında iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirmək, vergi ödəmələrini artırmaq və risklərin səviyyəsini azaltmaq mümkün olur. Ümumiyyətlə, maliyyə sənaye qrupları ölkədə vahid texnoloji sistemə aid olan müəssisələrin birləşdirilməsi məqsədi ilə yaradılır. Bu da həmin sferalarda istehsalın elmi-texniki səviyyəsini yüksəltməyə münbit şərait yaradır. Bu zaman digər məqsəd xarici investorların cəlb edilməsi hesab oluna bilər.

Mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən

müəyyən qanunların, normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi zəruridir. Bunu nəzərə alaraq ölkəmizdə investisiya fəaliyyəti və xarici investisiyaların qorunması haqqında qanunlar qəbul olunmuşdur. Bu qanunlara əsasən investorların vəsaitləri milliləşdirilə bilməz. Yəni dövlət hər bir investora vəsaitlərini hara və hansı həcmdə qoymağa müdaxilə etmir. Məhdud hallarda bəzi sahələrə investisiya qoymaq üçün dövlət hakimiyyət orqanlarından (Nazirlər Kabineti və Milli Məclisdən) razılıq almaq tələb olunur. Lakin elə sahələr də var ki, dövlətin milli təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən bu sahələrə investisiya qoyulması qanunla qadağan olunmuşdur.

İnvestisiya fəaliyyətini tənzimləmək üçün dövlət vergi və kredit dərəcələrinin, texniki-sanitar-gigiyenik normaların, arxitektura normaların dəyişdirilməsini həyata keçirir. Eyni zamanda investisiya ilə yığım arasında birbaşa əlaqələr mövcuddur. Belə ki, əhalisinin gəliri az olan ölkələrdə məcmu gəlir əsasən əhalinin istehlak tələbini ödəmək üçün istifadə edildiyindən, onun çox az hissəsini investisiya kimi müəssisənin inkişafına yönəltmək olur. Məcmu gəlir tədricən artdıqca tələbin strukturu da dəyişir (Engels qanunu). Lakin yenidən həmin vəsaitlər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına investisiya kimi ötürülür. Müəyyən müddətdən sonra əhalinin gəlirinin artmasına baxmayaraq onun tələbi əvvəlki səviyyədə qalmır, azalır və nəticədə vəsaitlər müəssisəyə investisiya kimi deyil, əhalinin əlində yığım kimi formalaşır. Məhz bu vəsaitlərin investisiya kimi iqtisadiyyata yönəltmək bankların üzərinə düşür.

Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, istər dövlət, istərsə də özəl investisiyalar sahəsində tənzimləmə siyasətinin əsas istiqamətləri müəyyən olunmalıdır. Xüsusən bu mənada investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasının önəmini qeyd etməliyik. Bir qayda olaraq investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsi vasitəsi kimi investisiyaların stimullaşdırılması səmərəli investisiya mühitinin yaradılması ilə mümkün olur. Bu baxımdan neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektoruna və eyni zamanda regionların inkişafına həm xarici, həm də daxili investisiyaların yönəldilməsini stimullaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar:

- regionların coğrafi şəraitinə uyğun olaraq onlar arasında investisiyaların bölüşdürülməsinin təmin edilməsi (regionlar arasında investisiyaların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılması);

- ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin genişləndirilməsi, insan kapitalına, infrastruktura qoyulan investisiyaların prioritetliyinin artırılmasına nail olunması;

- kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün vergi təhillərinin davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalının strukturunun təkmilləşdirilməsinə investisiya proqramının köməyi ilə yardım edilməsi;

- xarici ticarət rejimində təkmilləşdirmələr aparmaqla özəlləşdirilmiş müəssisələrin texnoloji cəhətdən yenidən qurulması üçün müasir texnologiyanın ölkəyə gətirilməsinə əlverişli vergi mühitinin yaradılması;

- birbaşa xarici investisiyaların istehsala yönəldilməsinin vergi mexanizmləri vasitəsi ilə stimullaşdırılması;

- daxili investisiyalarla yanaşı birbaşa xarici investisiyaların ixrac yönümlü və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yönəldilməsi;

- restruktizasiya prosesinin davam etdirilməsi yolu ilə yerli müəssisələrin investisiya cəlbediciliyinin artırılması;

- investisiyaların vergi tənzimlənməsi istiqamətində qanunvericilik bazasının daha da təkmilləşdirilməsi.

Qeyd etməliyik ki, investisiyanın ölkəyə daxil olma forması da çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan yeni investisiyalar ilə xarici şirkətin əsasən özəlləşdirmə yolu ilə yerli şirkəti satın alması halları bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Buna görə də bir çox ölkələrin təcrübələrindən yararlanmaq zəruridir. Çünki bizim güzəşt kimi təklif etdiklərimiz digər ölkələrin təkliflərinin yanında xarici investorlar üçün əlavə bir alternativ yarada bilər. Ona görə də təkliflərimiz daha cəlbedici olmalıdır.

Əsaslı tikintidə eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrində investisiyaların tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində yaradılan İnvestisiyaya Dəstək

Agentlikləri çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Hal-hazırda dünyanın aparıcı ölkələrində İDA-ların fəaliyyətindən geniş şəkildə istifadə edilir. Respublikamızda isə bu təşkilatlar yeni yaradılır. Zənnimcə, belə təşkilatların fəaliyyətindən geniş şəkildə istifadə investisiyaların təkmilləşdirilməsi sahəsində yüksək səmərə verəcəkdir. Ölkəmizdə bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatların sayı hələlik təkdir. “AZPROMO” İnvestisiyalara Dəstək Agentliyinin fəaliyyəti hələlik yüksək qiymətləndirilir, lakin bu sahənin inkişafında qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən yararlanmağa ehtiyac duyulur. Xüsusən İDA-lar xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əhəmiyyətli mexanizmdir. Milli və ya xarici investisiyaların dəstəklənməsi üzrə agentliklər hər bir ölkənin investisiyalar məkanı kimi imicinin inkişaf etdirilməsi, investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi və xarici investorların fəal surətdə cəlb edilməsi üçün əlaqələndirici zəncir halqası rolunu oynayır. İnvestisiyaların dəstəklənməsi üzrə hər bir agentliyin müvəffəqiyyəti son nəticədə onun ən ümdə məqsədə - xarici birbaşa investisiya axınlarının artırılmasına nə dərəcədə nail olması ilə ölçülür. Yeni sahələrin investisiyalarla təmin edilməsi hər bir İDA-nın əsas məqsədi olmalıdır. İDA-lar bu məqsədə aşağıdakı üsullarla nail olur:

- investisiyaların yolundakı maneələrin aradan qaldırılmasına hiss edilə bilən və əsaslı təsir göstərilməsi, həmçinin investorların tələblərini başa düşməyə çalışmaq, həmçinin siyasət və proqramların alternativ variantlarının işlənilib hazırlanması, investisiyalar yönümlü siyasətlərin dəstəklənməsi və digər hökumət orqanları ilə səmərəli əməkdaşlıq və ünsiyyət qurmaqla biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi;

- investisiyaların dəstəklənməsi və toplanması sahəsində ən mütərəqqi təcrübələrdən istifadə etməklə ölkənin cəlbedici investisiya məkanı imicinin yüksəldilməsi;

- perspektivli investorların faydalı biznes informasiyalarına ehtiyacı yaranan kimi həmin məlumatların təmin edilməsi yolu ilə investisiyaların toplanması prosesinin sürətləndirilməsi və investisiya məkanı kimi ölkəni təsvir edən reklam materiallarının hazırlanması;

- mövcud investorların hökumətlə əlaqələr qurmasında və müvafiq güzəştlər ilə

əlaqədar məlumatlar əldə etməsində kömək edən, o cümlədən, investisiya yatırımı sürətini və həcmi artırmaq məqsədilə özünü müvafiq xidmətlər göstərən mərkəzi orqan kimi təqdim etməsi;

- ölkədaxili siyasi proseslərdən uzaq olaraq öz fəaliyyətini keyfiyyət, müştərilərə xidmət, həmçinin investisiyaların artımı məsələləri üzərində cəmləşdirmiş müstəqil təşkilat kimi fəaliyyət göstərməsi.

Həmçinin, bu məqsədlərə nail olmaq üçün hər bir İDA aşağıdakı vasitələrdən istifadə edir:

- xarici investorlar üçün investisiyalar ombudsmanı rolunu oynaması;
- peşəkar, bacarıqlı, bir çox xarici dil bilən və ədalətli məvacib alan işçi heyətinin yaradılması;
- müştəri xidmətlərinə yanaşma tərzinin təkmilləşdirilməsi;
- öz prinsipial əhəmiyyətli fəaliyyətlərinin icrasında müvəffəqiyyət əldə etməyə cəhd göstərməsi.

Zənnimcə investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsində İDA-ların fəaliyyətinin artırılması və onlarla əməkdaşlıq həm informasiya alış-verişi baxımından, həm də dövlətin bu sahədə səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tikinti sektoru kimi innovasiya yönümlü və dünyaya inteqrasiya olunmuş texniki sahələrdə İDA-ların zəngin informasiya bazasından, eləcə də dünya bazarında çevik fəaliyyətindən istifadə çox effektiv olardı.

Nəticə və təkliflər

Müstəqilliyimizi qazandıqdan dövlətimizin əsas məqsədi ölkənin infrastrukturunu müasir bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırmaq təşkil edirdi. Məhz müstəqilliyin ilk illərində ölkənin əsas investisiya siyasəti məhz sənaye sahələrinin inkişafı üçün infrastruktur layihələrinin reallaşdırılmasına yönləndirilmişdi. Tez bir zamanda ölkədə tikinti sənayesi ilə birlikdə bir çox sənaye sahələrinin yüksək inkişafına nail olundu. Xüsusilə ölkədə son illər əsaslı tikintidə gözlə görülən inkişafı xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu sahəyə son illər istər xarici, istərsə də daxili mənbələr hesabına milyonlarla manat investisiya daxil olmuşdur. Tikinti sənayesində son illər özəl investisiyanın həcmində kəskin artım olmuşdur. Bu sahədə dövlət investisiyası əsasən cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, infrastruktur güclənməsinə yönləndirilsə, özəl investisiya mənzil tikintisinə istiqamətləndirilir.

Hal-hazırda tikinti ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biridir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən respublikada 2014-cü ildə istehsal olunan Ümumi Daxili Məhsulun 12,3 faizi bu sahənin payına düşür [6;19]. 2015-ci illər statistik göstəricilərinə görə burada 97,6 minə yaxın insan çalışır, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi 15 milyon 956 min manat təşkil etmişdir ki, bunun da 56 faizini daxili investisiyalar təşkil etmiş, 8,7 milyard manat dəyərində tikinti-quraşdırma işləri görülmüşdür [6;19].

Son illər əsaslı tikintidə istər dövlət, istərsə də özəl investisiyanın həcmində yüksək artım dövlətin investisiya qoyuluşlarını tənzimlənməsini, mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini, bu sahədə dünya təcrübəsindən istifadə edərək, onu xalq təsərrüfatına uyğunlaşdırmasını zərurətə çevirmişdir. Xüsusilə son illər bu sahədə xarici investisiyaların ölkəyə kütləvi axını normativ-hüquqi bazada xarici investorların hüquqlarının müdafiəsi problemini, onların hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsini aktuallaşdırmışdır.

Hal-hazırda bu sahədə əsas olaraq ölkədə iki qanun mövcuddur. Bunlar

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” respublika qanunlarıdır. Bu mənada “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” respublika qanunu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanun xarici investorlara bir çox güzəştlər verməkdədir. Bu güzəştlər əsasən investisiya mühitinin pisləşməsinə, mənfəətin konvertasiya edilməsinə, gəlirin reinvestisiya edilməsinə dair müddəaları nəzərdə tutur. Ölkə qanunvericiliyinin investorlara bir çox güzəştlər verməsinə baxmayaraq, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə böyük ölçüdə ehtiyac vardır. Xüsusilə rəqabət əsasında daim inkişaf edən qlobal bazar iqtisadiyyatında ölkəyə xarici investisiyaların təşviqində investorlara sərfəli hüquqi bazanın yaradılması məqsəduyğun olardı.

Ölkədə əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsində xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstər inkişaf etmiş Qərbi Avropa, ABŞ və Yaponiya, istərsə də MDB ölkələrinin bu sahədə fəaliyyətinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. İnkişaf etmiş ölkələrdə tikinti işlərini əsasən özəl şirkətlər həyata keçirir. Görülən tikinti işlərinin 75-80%-i özəl şirkətlərin payına düşür. Dövlət əsasən burada sifarişçi rolunda çıxış edir. Məhz belə ölkələrdə dövlətin investisiya layihələrinə olan təsiri dolayı xarakter daşıyır. Ancaq bu prosesin reallaşdırılması üçün ölkədə bank-kredit, vergi sisteminin yüksək səviyyədə inkişafına ehtiyac vardır. Xüsusilə mənzil tikintisi sahəsində Almaniya Federativ Respublikasının təcrübəsinin çox böyük əhəmiyyəti var. AFR-də mənzil tikintisi əsasən əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına formalaşır. Banklar əhaliyə aşağı faizli, uzunmüddətli kreditlər ayırır və bu zaman tikinti firmaları əsasən podratçı qismində çıxış edir. Zənnimcə, bu sistemin ölkəmizdə tətbiqi çox böyük səmərə verərdi. İnvestisiya fəaliyyəti sahəsində inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən İnvestisiyalara Dəstək Agentliklərinin ölkəmizdə fəaliyyətinə böyük ölçüdə ehtiyac vardır. İDA-ların ölkənin investisiya imicinin formalaşmasında, xarici investisiyaların cəlb olunmasında, investisiya mühitinin təkmilləşməsində çox böyük əhəmiyyəti vardır. İDA-ların əsas məqsədi ölkədə yeni sahələrin investisiya ilə təmin edilməsidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət İDA-ların fəaliyyətindən fəal surətdə

istifadə edir. Bu təşkilatlar qlobal bazar iqtisadiyyatı şəraitində çevik şəkildə fəaliyyət göstərirlər və bu sahədə dolğun informasiyaya malik olurlar. Dövlət bu təşkilatlarla fəal şəkildə əməkdaşlıq edərək, investorların investisiya yolundakı maneələrini aradan qaldıra, həmçinin onların tələblərini qarşılaya bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycanda investisiya fəaliyyəti haqqında” qanun. Bakı, 1995
2. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanun. Bakı, 1992
3. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2003
4. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi. Bakı, 2012
5. “İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı, 2010
6. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2015
7. Eyniyev T., Qeybullayev Q., Məmmədov M. Tikintinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Bakı. Nurlan, 2001, 682 s.
8. G.A.Əzizova, M.Ə.Əhmədov, A.C.Hüseyn. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı, 2012
9. Q.Əliyev, R.Rzayev İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, 2008
10. Hüseynov T. H. Azərbaycanda investisiyalar. Bakı, 2009
11. S. Z. İsayev, K. F. Sadıqov. İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı, 2011
12. E. S. Nuriyev, Z. M. Allahverdiyev, M. Suleymanov. Azərbaycanın inkişafında tikinti kompleksinin rolu. Bakı. Şərq-Qərb, 2011
13. İ. Mehdiyev, V. Şirəliyev. Tikintinin iqtisadiyyatı (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Çarşıoğlu, 2005
14. V. Z. Zeynalov. Azərbaycanda investisiya siyasəti. Bakı, Azərnəşr. 2012
15. İ. Ə. Mehdiyev. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyini səciyyələndirən cəhətlərin metodoloji əsasları. İqtisadiyyat və Həyat (jurnal s, 24-36) 2008
16. Dövri mətbuat, “Azərbaycan”, “Respublika” və “Xalq” qəzetləri 2014-2015
17. Ковалев В.В. Инвестиции. Москва, 2005
18. Кузнецов В. Г. Инвестиции. Москва, 2010
19. www.azstat.org

20. www.maliyye.gov.az
21. www.ilkaddimlar.com
22. www.unec.edu.az
23. www.economics.com
24. president.az
25. e-qanun.az
26. economy.gov.az
27. heydar-aliyev-foundation.org

РЕЗЮМЕ

Государственное регулирование инвестиций в капитальное строительство и капитальный теоретического и практического изучения путей совершенствования ее, имеет важное значение. В последние годы наиболее быстро растущих инвестиций в резком увеличении объема инвестиций в этой отрасли, чтобы улучшить регулирование и значимость проблемы чрезвычайно возросла.

Представлено введение магистерской диссертации, 3 главы, и использовали результаты в списке литературы. Его общий объем состоит из 82 страниц. Введение срочности вопроса, проблема является уровень исследования, задачи исследования, исследование предмет и метод исследования, базы знаний, учитывая практическую значимость исследования. В первой главе концептуальных основ проблемы регулирования инвестиций, инвестиций в мире, посвященный изучению и использованию критерия эффективности. Во второй главе, нынешнее состояние инвестиций в капитальное строительство, а также их финансовых источников и нормативно-правовой и законодательной базы было изучено. Третья глава из основных путей повышения эффективности инвестиций в капитальное строительство, содействие эффективному использованию и инвестиций в ключевых областях совершенствования изучены.

SUMMARY

The research of the regulation and improvement of investment in constructional area has great theoretical and practical importance. The great increase in the investment in this industrial area raise importance of the task of investment.

Presented master thesis consists of an introduction, three chapter, conclusion and bibliography. Its total size is 82 pages. In the introduction the urgency of the study, the level of the problem's study, research tasks, the subject and method of research, database of the research and the practical importance were given. In the first chapter conceptual basis of the regulation of the investments, the efficiency criterion of the investments and its world practice were studied. In the second chapter contemporary situation of the investment in the constructional area, its financial sources and legal bases were investigated. In the third chapter the main ways of the growth of efficiency of the investments in constructional area, efficiently usage from it and main directions of improvement of it were studied.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”
kafedrasının magistrı Hacızadə Azər İmran oğlunun “Əsaslı tikintidə
investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi
prioritetləri” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyasının**

REFERATI

Ölkənin əsas iqtisadi yüksəliş tempini müəyyənləşdirən və ona təsir edən əsas maddi istehsal sahələrindən biri də tikintidir. Sosial və iqtisadi məsələlərin kompleks şəkildə həll edilməsi zərurətinin yarandığı bir zamanda tikinti sektorunun rolu durmadan artmaqdadır.

2005-2015-ci illər ərzində ümumi sahəsi 20,2 milyon kvadrat metr olan 181 min yeni mənzil tikilib istifadəyə buraxılmış, onlardan 7 milyon kvadrat metri (32,8%-i) regionlarda inşa edilmişdir. Əhalinin şəxsi büdcəsi hesabına istifadəyə verilmiş yaşayış evləri 13 milyon kvadrat metr (bütün yaşayış evlərinin 66%-i qədər) təşkil etmişdir. Bu sektorda çalışanların sayı 100 min nəfərdən artıqdır [6;19].

2005-2015-ci illər ərzində bütün mülkiyyət formalarından olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının və sosial sferanın inkişafı üçün əsas kapitalla 101,8 milyard manat vəsait yönəldilmişdir. İstifadə edilmiş vəsaitin 52,2 milyard manatı (51,2%-i) dövlət mülkiyyətində olan qurumlara, 49,6 milyard manatı (48,8%-i) qeyri-dövlət mülkiyyətində olan təşkilatlara məxsus olmuşdur [19].

Xüsusilə bu illər ərzində əsaslı tikintiyə milyonlarla manat investisiya yatırılmış, tikinti sektorunun yüksək templi inkişafı təmin olunmuşdur. İnvestisiya subyektləri rolunda həm dövlət, həm də özəl müəssisələr iştirak etmişlər. Əgər müstəqilliyin ilk illərində əsaslı tikintiyə qoyulan investisiyaların böyük hissəsi dövlətin payına düşürdüsə, hal-hazırda isə tikinti sektorunda özəl sərmayənin payı daha çoxdur. Özəl sərmayələr həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına formalaşır. Xüsusilə son illər tikinti sektoruna qoyulan xarici investisiyaların həcmində kəskin artımı qeyd etmək yerinə düşərdi. Hal-hazırda bu sahəyə qoyulan dövlət investisiyaları əsasən sosial

tələbata və infrastrukturun mühkəmlənməsinə yönəlmişdir.

Son illər əsaslı tikintiyə qoyulan investisiyaların həcmindəki kəskin artım, tikinti bazarının inkişafı və son illər ərzində bu sahəyə xarici investisiyaların axınının sürətlənməsi investisiya qoyuluşlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi problemini aktuallaşdırmışdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda əsaslı tikinti sahəsində investisiya qoyuluşlarının səmərəli tənzimləmə metodlarını müəyyənləşdirməkdir. Bu metodların araşdırılması dövlət üçün böyük önəm kəsb edir. Belə ki, dövlət bu metodların köməyi ilə tikinti sahəsində investisiyaların səmərəliliyini artırma, sağlam rəqabət şəraitini təmin edə və bu sahəyə investisiya axınını stimullaşdırma bilər.

Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- investisiya fəaliyyəti tədqiqinin konseptual əsaslarının və ona aid baxışların təkamülünün tədqiqatının aparılması, onların müqayisəli təhlilini göstərməklə müvafiq qanunauyğunluqları və spesifik xüsusiyyətləri aşkara çıxartmaq;

- əsaslı tikintidə investisiya qoyuluşlarının dövlət tənzimlənməsi mexanizmi və onun nəzəri əsaslarını sistemli şəkildə müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək;

- investisiya qanunvericiliyi, investisiya tənzimlənməsi siyasətinin hüquqi əsaslarının təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;

- respublikada əsaslı tikintidə investisiya siyasəti və investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;

- əsaslı tikintidə investisiya mühitinin və investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin effektiv realizasiyasının konseptual əsas və istiqamətlərini müəyyən etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmi və onun nəzəri əsasını müəyyənləşdirmişdir;

- investisiya qanunvericiliyi, investisiya siyasətinin hüquqi əsaslarının

- təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr irəli sürülmüşdür;
- respublikada əsaslı tikintidə səmərəli investisiya fəaliyyətinin və sağlam investisiya mühitinin təmin edilməsində dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsinin yolları verilmişdir;
- respublikada əsaslı tikintidə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin müasir vəziyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları və prioritetləri müəyyən edilmişdir;

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 82 səhifədən ibarətdir. İşdə 27 adda ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.